

melyeket Grimm maga szabott ki s a melyeken változtatni a tudomány kára nélkül nem volna lehetséges.

A szótár első fizető 1852-ik évben jelent meg, s rendkívüli tetszéssel fogadtatott, mely az aggastyán szerkesztőket arra ösztönözte, hogy nagyszerű vállalatukat fáradhatlan szorgalommal s valóban ifjúkori kitartással tovább folytassák. De már 1859-ik december 16-ikán a két buzgó munkás fiatalabbika a jobb életre szenderült, s őt követte 1863-iki szeptember 20-ikán Jakab is. A szótár egészen a »Fracht« szóhoz jutott; más kezek vették a félbeszakított munkát és folytatják — mondhatjuk — szerencsésen.

S evvel bucsut veszek Grimm Jakabtól, azon megnyugtató öntudattal, hogy magyar hazám önmagát is tisztelte meg akkor, midőn Grimm Jakabot az Akadémia külföldi tagjává megválasztotta. S azért szabad reménylenem, hogy ezen férfi neve ma nem utoljára hangzott el ezen szent falak között, hanem olykor-olykor tisztelettel fog megemlítettetni még sokáig, s még azon időben is, a melyben az épen általunk elfoglalt helyeken már más nemzedékek fiai fognak ülni s a mely időben már hire hamva sem lesz a világon annak sem, a ki életének kevés fénypontjai közé fogja számítani ezen pillanatot is, a melyben oly szerencsés volt, hogy Grimm Jakabról ily diszes körben értekezhetett.

ADALÉKOK

KRIM TÖRTÉNETÉHEZ.

GRÓF KUUN GÉZA,

LEV. TAGTÓL.

BUDAPEST,

EGGENBERGERFÉLE M. AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(Hoffmann és Molnár.)

1873.

ADALÉKOK KRIM TÖRTÉNETÉHEZ.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1872. nov. 4-én tartott ülésén.)

Krim azon félszigetnek neve, mely Tauris legdélibb s a fekete tengerbe leginkább benyuló részét képezi. Maga Tauris (a jelenlegi Simferopoli gubernium) a krími félszigetet, az úgynevezett krími vagy nogai pusztát, a černomorski kozákok tartományát s a Kuban folyó torkolatában fekvő Taman szigetet foglalja magában. Jeles tudósunk Vámbéry az oroszok ázsiai hatalmáról írt munkájában*) azon nézetben van, hogy Krim neve egy darab földet jelent, mert Kírím törökül töredéket tesz, (كِرِيْمٌ a. m. törni.) Lehet, sőt valószínű, hogy a török népetymologia a török hangtan kívánalmaihoz alkalmaztatott Kírím tartománynevben töredék, egy darab föld értelmére vél rátalálhatni, de ezen népetymologia, úgy itt, mint másutt csak látszat után indul s a név valódi eredetétől távol jár. Ezen Krim név görögül περιχοπή volna s csakugyan van egy Perekop nevű város Krim legéjszakibb vidékén, hol az azovi tengert csak egy igen keskeny, egy mérföld széles földrész választja el a fekete tengertől, melyet közönségesen a perekopi földszorosnak neveznek: ánde Perekop a krími félszigetnek nem neve és tulajdonképen azon árkot jelentette, mely az említettem földnyelven végig nyul. Ezt már Claverius is tudta s „geographiai bevezetés“ czimű munkájában**) következőképen ír: „Przekop (tehát Perekop), id est fossa, quae in Isthmo

*) Russlands Machtstellung in Asien. Leipzig, 1871.

**) Introductio in universam geographiam tam veterem, quam novam.

facta est.⁴ A Krim név magyarázatához közelébb vezet a jelenlegi E s z k i k r i m (Eski Krim), mely egy régibb K r i m nevű városra vezet vissza, s csakugyan létezett már 789-ben Kr. u. egy K e r i m nevű város a jelenlegi Eski-Kerim helyén, melyről a Firkowitsch-féle bibliai kéziratokban előforduló epigrafok gyűjteményének 8-dik száma kétségtelenül bizonyossá tesz. Jehudah Mizrachí Mózes fija¹⁾ a VII-dik század kezdetén egy Hamadánban²⁾ az ottani zsidóktól nagy tiszteletben tartott Codexbe egy a rendesnél hosszabb epigrafot jegyzett belé, melyben utjairól s nevezetesen Krimben tett utjáról értesít. Ezen jegyzetében azt mondja, hogy O n k a t és Szolkat városokat a zsidók nevezték először Krim-nek: ובסולכת שבנו ובאון בת ויקראום כרים Jehudá Mizrachí-t ezen tévútra népetymologia vezette, Krim város zölő termő, gyümölcsökben gazdag környékén a Krim, K e r i m név zsidó utazónak a héber nyelv כרים szava gyanánt hangzhatott, s innen eredt Jehudáh azon balvéleménye, hogy Szolkatot és Onkatot a zsidók nevezték volna el Kerimnek. Ezen epigraf másolója, Abraham ben Simchah, Jehudáh nyomán még tovább ment s pótló jegyzetében azt mondja, hogy Szolkat héber város s Onkat görög: (ובסולכת) עברית (שבנו ובאון בת) וינית שתקנו הרבותיה (ויקראום כרים)³⁾ Abraham ben Simchah ezen toldása עברית s az a mit a görög Onkat romjairól mond: שתקנו הרבותיה minden erőltetés nélkül, természetesen folyik Jehudáh szövegéből, mert ha igaz az, hogy Szolkatot zsidók alapították, nem vonhatjuk kétségbe az עברית melléknév jogosultságát. Ámde ezen jegyzetnek ellenmond a régi historia, geographia s maga a nyelvészet is, mert Szolkat és Onkat bizonynyal török eredetű nevek, s értelmök szerint bal és jobboldali várost tesznek; سركت és اونكت k a t végszótagja Firkowitsch helyesmegjegyzése szerint a.m. (کند) l.ö.h.v. کند

¹⁾ משה הנקרא

²⁾ Hamadán a régi Ekbatana helyén épült. A zsidók azon nézetben vannak, hogy Eszter és Mardochai sírja Hamadánban van. Az idegen figyelmét e városban igen sok érdekes rom vonja magára.

³⁾ A zárjel közt elé jövő szavak Jehudáh szövegéből valók.

⁴⁾ L. Chwolson kitűnő munkáját: Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim.

s a magyar Kis és Nagy Kend helyneveket). Kétséget nem szenvedő historiai tény, hogy Szolkatot és Onkatot török eredetű népek alapították. Abraham ben Simchah azon tudósítását fontosnak tartom, hogy e két várost különböző népek alapították, mert ilyenképen e két név könnyebben lesz megfejthetővé s Szolkat és Onkat eredetére váratlanul jövő világosság árad. Ezen K e r i m nevű város Cluverius geographiai bevezetésében Chremnos név alatt fordul elő, mely név már élénken emlékeztet a régi C i m m e r i u m ra, mert a jelenlegi Eski Krim Cimmerium helyén áll. Cimmerium még régibb neve Plinius szerint *) C e r b e r i o n volt. Cimmerium a Kimmerios vagy Kemmerios népnévvel áll szoros összefüggésben, mely név Sophoklesnél és Aristophanesnél κερβέριοι alakban isfordul elő, nevezetesen Aristophanesnél a kettő együtt is szerepel. κερβέριοι oly viszonyban áll a κιμμέριοι vagy κερμέριοι névhez, melyenben a Pliniustól említett C e r b e r i o n áll, a szerinte későbbi C i m m e r i u m hoz. Azon kérdés, hogy a görög íróknál előforduló Kimmerios minő népet jelentett, az ethnologia legnehezebb kérdéseire tartozik, mert azon görög írók, kik e népet említik, phoeniciai hajósok mescszerűleg hangzó tudósításait még megtoldva, túlozva ismételték s e csodálatosan hangzó elbeszéléseikkel inkább a költészet és mythologia, mint a historiálás tárházát gazdagították. Ezért mondja Steur e jelen évben megjelent munkájában, hogy a Kimmerios név majdnem annyira tartozik a görög mesevilágba, mint a historiába **). Homer, ki az Odyssea XI-dik énekében a görögök közt legelőször szól e népről, hihetetlen, képtelen dolgot mond rólok így szólva:

A nap elalkonyodott, behomályosulának az utak:
Ez pedig a mély okeanos túlszélire úszott,
Hol Kimmer népnek ködök és éjféli homályok
Burkolták országa vagyón; nem is ejti reájok
A nap szép szemének fénypillantását, akár ha
Feltámaszkodik a csillagzatos égre, akár ha

*) VI. 20.

**) Ethnographie des peuples de l'Europe avant Jesus Christ ou essai sur les nomades de l'Asie stb.

Mennyei utjáról földhöz leereszkedik ismét;

De nyavalyás polgári felett örök éjszaka sátróz. *)

Az eredeti szövegben a ködök és éjféli homályokról szóló vers így hangzik:

κιμμεριῶν ἀνδρῶν θυμὸς τε πόλις τε Ἡἷρι καὶ νεφέλη κεκαλυμμένοι.

Az Etymologicon magnumban e néhány fontos szó áll: „A Kimmerios népet egynehányan *κιμμεριοί*-nak nevezik, *κιμμεριον γὰρ λέγουσι τὴν ὀμίχλην*,” *ὀμίχλη* a joniai nyelvjárásban sűrű ködöt jelent. Hesychius szótárában ugyanezt jegyzi meg a *Κεμμερὸς* ról „*κέμμιρος ἀλλὸς ὀμίχλη*,” tehát „sötét, sűrű köd”; *κέμμιρος* is ugyanezt jelenti. Tehát Homer és az igen jól értesült Etymologicon magnumban szerint a Kimmerios nép „ködök és éjféli homályok országát” lakta, s a nap nem is ejti rájuk „szép szemeknek fénypillantását.” Ezért véli Steur a *Κιμμεριος* név eredetét a sémi kamar *כמר* igetöben feltalálhatni, *כמר* a. m. „sötétség.” Steur szerint a görög írók a *Κιμμεριος* nevet legelőször phoeniciai hajósoktól hallották s ebből azt a következtetést vonja, hogy magának e névnek is phoeniciai eredetűnek kell lennie. A következtetésről megjegyzem, hogy logikai kötelező természetét egyáltalában nem látom; maga a *כמר* bár közsémi, de eddigelé még nincsen megmutatva, hogy phoeniciai is lenn, mert Levy phoeniciai szótárában még nem fordul elő. Levy csupán csak egy mauritaniai városnevet említ, melynek *Camara*-nak kellene hangoznia, de a phoeniciai pénz-legendában csupán *כמא* áll. Különb is azt gondolom, hogy a közsémi *Καμαρ*-nak a sötétség és feketeség csupán másodrendű értelme s eredeti értelme „égni,” „elégni” volt, *כמר* már az ó-szövetség nyelvében is ezt jelentette s a *כומר* szónak még megvan ezen értelme a Talmud nyelvében is. Én részemről azt gondolom, hogy a homeri *κιμμεριος* név a genesis X-dik fejezetében említett *gomer* névvel függ össze. Abban Steurrel egy értelemben vagyok, hogy *κιμμεριος* gyűjtőnév. *Gomer* az éjszakon lakó népek gyűjtő neve lévén, már magában is valószínű, hogy e név a török-tatár

*) L. jeles tudósunk Szabó István Homer Odysseájának hellenből való fordítását, Pesten, 1846.

eredetű népeket is magában foglalja s e gyanításunk valónak bizonyul, ha *Gomer* első helyen említett fijának nevére te kintünk, s a *Thogarma* nevet az eredeti *Thorgoma* névre vezetjük vissza, mert Mordtmann világosan bebizonyította, hogy *Thogarma* a genesis X-dik fejezetében nem az örmény, hanem a török népet jelentette. Plutarchus Marius életében megjegyzi, hogy a jókat jutalmazó s a rosszakat büntető legfelsőbb bíró eszméjét a *Kimmerios* név s a *Kimmeriosok* tartományáról való fogalom teremtette meg. Plutarchus ezen állítása a valószínűségnek még színével se dicsekedhetik, mert a népek eschatológiájában oly nagy szerepre hivatott legfelsőbb bíró eszméje az emberi természetnek mélyéből keletkezik, s eredetének kimagyarázására nincsen semmi szükség távoli tartományokról való homályos tudósításokhoz folyamodni. A *Kimmeriosok*ról való fogalom a görög nép kedélyvilágában eredt eszméjét a legfőbb bírónak az erkölcsi fogalmak köréből kiragadta ugyan, hogy a mythos virágzó zöld kertjébe ültesse, de nem maga teremtette meg. A régi *Kimmerios* nép emlékét a taurisi félszigeten *Cimmerium*, egy a genuaiak idejében „monte Cimméro”-nak nevezett hegy, melyet a régiségben *ὄρος κιμμεριον*-nak neveztek, s a *bosporus cimmerius* név tartják fenn. Mindezen nevek Strabo szerint azon időből valók, melyben: *δυναστευσάτων ποτὲ τῶν Κιμμεριῶν ἐν τῷ βοσπόρῳ* (l. geographiájának 309 f.) Jelenleg *Krim* név tesz tanúságot a *Kimmeriosok* egykori létezéséről. — *Krim*nek tehát sommi köze a török *قريم*-hez s jeles tudósunk Vámbéry hibásan mondja, hogy a kettő közt összefüggés lenne. *Krim*, mint tartománynév előfordul már a VII-dik században *Jehudáh Mizrachi* utjairól tett jegyzetében, mert a midőn azt mondja: *כרים המדינה במישבות זרע* stb. egy kiterjedt vidéket nevez *Krim*nek; e „mondásban *מדינה* nem város, hanem környék. Érdekes látni, hogy mint bővül ki a régi *Cimmerium* név használata, míg utóbb az egész taurisi félsziget nevévé vált. A *Conv. Lexiconok*ban *Krim*ből szintén tatár szót csináltak „vár” értelemmel, ez már egy még nagyobb tévedés az előbb említetté, mert *قريم* „töredéket,”

„darab föld“-et teszen, de tudtomra semmi olyan értelme nincs, mely a váréhoz közel járna.

A jelenlegi Perekop helyén s az egész földnyelv hosszában egy mély és széles kikövezett sáncz vonult végig, melyet egy magas töltés határolt. Ezen árkon felvonó hid vezetett át. Ugy látszik, hogy e sáncz vagy árok már a legrégebb időkben megvolt, s Krimnek éjszak felől védelmül szolgált a szomszéd skythák ellen. Valószínűleg görög eredetűek voltak a sánczások, kik a barbarok koronként megújuló berohanásai elől e sánczban kerestek védelmet. A X-dik században az említett árok majdnem egészen be volt töltve. Így volt ez a genuaiak idejében is, midőn a krími földszorosot Zuchalának nevezték. Hadsi Gerai vagy Mengli Gerai, s később Szahib Gerai e sánczot újból kiásatták, s a hozzá legközelebb eső várost اورقاپر-nak nevezték (Or kapu), mi az „árok kapuját“ jelentí. Or kaput a középkorban Comania-nak, később Tozlanak nevezték. Tozla nevét a Rubruquis által említett gazdag sótelepről kapta s Tozla تزلق-nak elromlott alakja (tuzlak a. m. sóakna, sós talaj). Rubruquis a mély és széles árkot még látta s útleírásában vázolja is. A görögök idejében Perekop helyén Taphros állott.

A krími félszigetnek legrégebb neve Chersonesos taurica volt, ezután következett a Chersonesos skythica név használata. Euripides Taurike-nek nevezi.

A taurusok, a kimmeriosok és a görögök Taurist egymást felváltva hódították meg s termékeny vidékeit meggyarmatosították; ezen görög gyarmatok sok századon keresztül virágoztak, s a krími félsziget a görög népet mindenkor élénken érdekelte. A kereskedelmért és földmivelésért Krimben megtelepedett gyarmatok, Chersonesos város kivételével, mely a dor eredetű Megara leánya, jön gyarmatok voltak s legnagyobb részt Miletosból származtak. Azonban Krim éjszak-keleti részében az aiol elem is képviselve volt, ezen aiol elemből eredt az Archaianaktidák dynastiája. 438-ban Kr. e. a Spartokidák a bosporusi királyságot egész terjedelmében megalapítván, a krími félsziget egynehány független városát, így a többi közt Theodosiát is meghódították. — Chwolson

egyik igen jeles munkájában megmutatta*), hogy már jóval Kr. e. Taurisban török-tatár népek is lakoztak, mert a krím zsidók közül többen török neveket viseltek a Kr. e. való második században, ilyen nevek Parlak (179-ben Kr. e.), Bakšai Tóktamiš, Severgelin (nőnév a m. سرکلین „szerető menyasszony“), 'Aini, Beglik (nőnév) stb. De a legrégebb zsidó sírköfeliratokon nemesak török-tatár eredetű nevek, hanem török czimzések is fordulnak elő, így a többi közt egy Sarah nevű nő שרה-nak czimeztetik (خاترن a. m. asszonyosság). Egy a VII-dik században kelt bibliai epigraphban két török nevű város fordul elő, u. m.: Onkat és Szolkat, s ezen epigraphnak a X. században élt másolója megjegyzi, hogy Onkat-nak romjait zsidók építették újból fel. Onkat úgy látszik, hogy romjaiból már a VII-dik század előtt ujult meg. Chwolson véleménye szerint a taurus nép faj, melyet Herodot negyedik könyvének egyik helyén a skytháktól megkülönböztetett, török eredetű nép volt. Azonban úgy vélem, tanácsosabb lesz a taurusok nemzetiségét a tudomány jelen színvonalán még eldöntetlen kérdésnek hagyni. A Taurist legelőször felkereső zsidók, úgy látszik, phoeniciai nyomokon indultak meg. Bosporust zsidóul בוספור-nak nevezték, illetőleg a Bosporos görög névből az ottan legelőször megtelepedett zsidók בוספור-t csináltak. 'Obadja propheta rövid prophetiájában Sefaradban lakó jeruzsálemi száműzöttekről van említés, s a vulgatában e helyen Sefarad helyett Bosporus áll. Hieronymus ezen fordítását következő magyarázatával fejtí meg: Nos ab Hebraeo, qui nos in S. S. erudit; didicimus, bosporum sic vocari. Chwolson idéztem munkájában három zsidó sírköfelírás fordul elő a Kr. u. való első századból, az egyik 6, a másik 30, a harmadik 89-ből. A fáradhatlan Firkowitsch által közzé tett krími sírköfelírások legnagyobbrészt a čufutkalei zsidó temetőből valók. A skythák időnként megújuló berohanásaitól oly gyakran zaklatott bosporusi királyság Mithradates Eupator pontusi királynak nem tudott ellenállani s a győztes király Mithradates hódításait az egész Taurisra kiterjesztvén, ha-

*) Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim.

talmának jeleül, győzelmeinek emlékeül Chersonesostól nem messze egy új várost alapított, melyet saját nevére Eupatoria-nak nevezett. A rómaiak Mithradatest meggyőzván, dynastiáját Bosporusban a római uralom vazalljaivá tették. Így állott a dolog egész 336-ig Kr. u., mikor Chersonesos hatalmát az egész krimi félszigetre kiterjesztette. Különben Krimben az Achaemenidák dynastiája is uralkodott, még pedig úgy látszik, huzamos ideig, ez időből valók azon perzsa közmíveltségi és mythologiai elemek, melyek Krimben a görög cultura elemeivel összeelegyedtek. A taurisi személynevek közt perzsa eredetű is van, p. o. Gulef nőnév, mely Spiegel szerint rózsavizet jelentene (كلاب). Panticapaeum (Παντακαπιου) Mithradates temetőjével dicsekedett s úgy hallottam, hogy Keresben az idegennek Mithradates sírját még mai nap is mutogatják.

Ázsia s Európa népei a történet tanuságai szerint Taurist leginkább három oknál fogva keresték fel s hódították meg, u. m. 1) gazdagsága és termékenysége, 2) geographiai fekvésének előnyei, 3) geographiai fekvésének azon saját-sága miatt, hogy az Ázsiából Európába beáradó népek nagy országutját képezte, s maga a krimi félsziget, úgy látszott, mintegy ezen országutról alig elhajló, keveset eltérő kirándulás. Ezen a fekete tenger éjszaki oldalán elterjedő tartomány termékenységéről és gazdagságáról sokat irtak a régiók, s az újabb írók a már többször elmondott dicséreteket ujjal ismétlik. Tauris s nevezetesen Krim minden időben gazdag volt gabona-, jó gyümölcs- és kitünő szőlőben, vadászata és halászata a legjobbak közé tartozott, méhészete a jelenben is méltó elismerésben részesül, kertjeit nem győzik eléggé dicsérni azok, kik látták, veteményei kitünők, sója, márványa, vasa, naphtája, tajtékköve igen jó s keresett kereskedelmi cikkek képez. Geographiai fekvésének egyik nagy előnye, hogy a Feketetengerbe mélyen benyulván, éjszaki partjainak legkitünőbb, természetes erősségét képezi. A ki a Feketetenger s partjainak sorsa felett uralkodni akar, éjszaki felében Krimet ép oly fontosnak fogja tartani, mint déli felében a Bosporus thracicus. Valamint Sicilia azon népek utjában esett, melyek messze keletről a Középtengeren

terjedtek dél és nyugot felé, úgy Krim a szárazföldön Európába beáradó ázsiai népeknek legnépesebb országutján volt. Ezért árasztották el a legkülönbözőbb népek úgy Siciliát, mint Krimet. Termékenység dolgában Sicilia és Tauris méltán vetekedhettek egymással; mint tudva van, Siciliát egykor Róma magtárának nevezték. Úgy a siciliai legeredetibb s még a pelasg bevándorlás előtt élt benszülöttek, mint Tauris első lakói, a taurusok, hogy tulajdonképen kik voltak, nem tudjuk s e téren biztos tudás helyett csak gyanitunk. Végig pillantva Sicilia és Tauris történetén azt látjuk, hogy míg Siciliában az indogermán és sómi fajhoz tartozó népek szerepeltek, addig Taurisban leginkább az altai népfaj vort erős gyökeret s némely már elenyészett altai nép utolsó maradványai még darab ideig rejtettebb helyein, hegyei közé vonulva túlélhették társaik, testvéreik pusztulását. A krimi félsziget s a kaukazusi hegység több népnek szolgált utolsó menedékkül s már ezért is igen kívánatos volna a kaukazusi topographia kimerítő nomenclaturáját birni. Báró Uszar a kaukazusi nyelvek segítségével Déli-Oroszország helyneveire váratlanul jövő világosságot árasztott. Azon népek hatalmok tetőpontján voltak, midőn Taurist elfoglalták, s Krimben a közmíveltség jótéteményeiben részesülhettek, s idő múltán bekövetkezett hanyatlásukkor ép ezen tartomány lett egyik menedékkök. Sicilia és Tauris történetei a világtörténet compendiumaként tűnnek fel. A világtörténetben kevés olyan jelentékeny szerepet játszott nép van, mely a siciliai és taurisi történet színpadjain meg nem fordult volna. Igen tanuságos e két ország történeteivel megismerkednünk, mert a világtörténet miniature képét foglalják magukban.

Krim történetében több olyan kérdés merül fel, melyekre ez idő szerint még lehetetlen kielégítő és határozott választ adni. Ilyen kérdés a többi közt a szláv elem Krimbe való betérjeszkedésének kérdése. A taurusok nemzetiségét nem ismerjük, a feketetengeri skythákat csak most kezdjük ismerni. Annyi azonban már is kiderített történelmi tény, hogy a szláv népfaj a legrégebb időtől fogva egész mostanig a nemzetségek hosszú során keresztül Krimet birni ohajtotta s majd fegyverrel kezében tört magának utat gazdag

talaja kíneseihez, majd békésen terjeszkedett e jó levegő és termékenység dolgában párját ritkító félsziget lapályán és völgyeiben. Az éjszaki népekre az enyhe levegő s a déli tartományok erős vonzóerővel bírnak, ezért törekedtek annyi századon keresztül a germán népek Olaszország birtokba vételére, ezért alapították meg a longobardok a beneventumi hercegséget, ezért jött a XI-dik században mind több norman Calabriába és Apuliába. Azon normanokra, kik az araboktól ostromlott Salerno segítségére jöttek, a déli klíma és növényzet oly erős benyomást gyakorolt, hogy hazatérvén, honmaradt társaikat a salernoí tájkép vázlatával reá tudták venni, hogy régi hazájokat a narancs- és citromberkek földjével feleseréljék. A mi a germán és galus népek Olaszország volt, az volt Krim a szláv törzs népeinek. A Kr. e. való első században a bosporusi királyság a sarmaták berohanásai és ismételt megtámadásai folytán annyira meggyengült, hogy Mithradatesnek ellen nem állhatott. Ezen sarmaták bizonyára a szláv néptörzsből valók voltak. A későbbi időkben a kazarak taurisi birodalmában szlávok is laktak, s az egykor híres Chersonban a IX-dik század közepe körül a szláv nyelvek megtanulása végett görög misszionisták tartózkodtak. Leo thessalonikai patricius Constantinus nevű fia missióra készülvén a kazarak közé, előbb Chersonba ment, hogy ott azon szláv nyelvet megtanulja, melyet a kazar földön élő szláv népek akkoriban beszéltek. A góthok maradványai a krimi hegyek közt még hosszú ideig fennmaradtak a krimi góthok egykori hatalmának elenyészte után. Ermanrich, az austrogóthok fejedelme, a Feketetenger éjszaknyugoti tartományai felett egész a hun invasio idejéig uralkodott. Az austrogóthok közül az úgynevezett tetraksit góthok a hunnok egyes szakaszai által többi társaiktól elválasztatván, a hunnokkal szövetkezve Maeotis keleti tartományaiban megtelepedtek. Procop ezekről szól de b. goth. 4., 4. és 5. Grimm szerint azért neveztettek *Tetraxitai*-nak, mert új hazájokban egy tetrarchiát alapítottak. Ezek maradványai a krimi hegységekben még egész a XVI-dik századig megőrizték nemzeti sajátágaikat. Rubruquis a XIII-dik század közepe táján azt mondja a krimi góthokról, hogy anya-

nyelvöket megtartották. Gothia várost Krimben ezen góthok alapították; e városnév előjön a genuai sz. György bank jegyzetei közt s ugyanezekben egy „Capitanus Gothie“-ről is van szó (l. carte di S. Giorgio.).

A taurisi góthokat a krimi uralkodásban a húnok követték, kik az azovi tenger felől hatoltak be Taurisba s a góthokat Krim keleti részéből kibolygatták. Attiláról azon hagyomány van, hogy ezen új birodalmát adóval nem terhelte s a Fekete- és azovi tenger közti tartomány kormányzatával Elak nevű fiát bizta meg. Ezen Elak név valószínűleg *Al* török szóval, illetőleg czimmel fog összefüggni, — Ilik Kan, Kara Ilik a török népek történelmében nagy szerepet játszott nevek.

A bolgárok, mint tudva van, hún eredetű nép, a húnok maradványai. A bolgárok Jornandes szerint az azovi tenger körül és a Feketetenger éjszaki partjain telepedtek meg „distenduntur supra mare Ponticum Bulgarum sedes.“ Innen keltek át legelőször a Dunán s Moesiában a keleti góthokkal háboruba keveredtek. Azonban a góthok Zeno császár beleegyezésével, sőt felszólítására ezen dunaparti őrhelyeket elhagyták és azon vonzó erőnek engedve, mely ez éjszaki népeket a déli tartományok meghódítására csábítja, utnak indultak Olaszország felé. Ezen elvonulások után a byzanti császárság örökös háborgatásoknak esett martalécul. A Duna balpartján fekvő tartományokat időről-időre megrohanó bolgárok nyomán különböző szláv népek terjedtek el s telepedtek meg Moesiában s a vele szomszédos tartományokban. Bohusz görög metropolita taurisi történetében egy helyen a kutugurokat, más helyen az utugurokat zavarja össze a magyarok eleivel s az utóbb említetteket régi írók nyomán Ongroknak nevezi. A byzanti császár a kutugurok Aigan nevű főparancsnokát zsoldjába veszi s e zsoldosait Afrikába küldi, hogy ott a vandallokkal csatázzanak. Az Aigan*)

*) Aigan, úgy gondolom, a m. Kán. A Kán-nak ilyen szerű orthographiája ritka ugyan, de nem épen szokatlan. Ha itt nem a Kán egyik variánsával van dolgunk, egy gan talán kisebbítő képző, l. a jakut és török gan, an denominatívum képzőt, p. o. čuorān, čuor „kiesi harang“. E képző megvan a mongolban is.

név töről szakadt török személynév s azon Ajtoldi, Aídó-lei-féle nevekhez tartozik, melyek a régi holdimadás maradványai gyanánt tekinthetők. Egy Bulgida nevű bolgár vezér Anconát megvédelmezte a góthok ellen.

Az avarok nyugot felé vezető utjokban Taurist is elárasztották hordáikkal, s hatalmas kaganjoknak a taurisi bolgárok meghódoltak. Azonban a béke e két közel rokon nép közt nem sokáig tartott. A bolgárok kagant magok közül akartak választani, s ezen választási kérdés felett oly mérges vita támadt bolgárok és avarok közt, hogy már csak a fegyver hatalma dönthetett. Az ütközet kedvezőtlenül ütött ki a bolgárok részére. Az avar birodalom csak igen rövid ideig tudta fentartani magát, s a Volga folyó és Feketetenger közt a világtörténet színpadjára a kazarak léptek. A bolgárok egyik ága a IX-dik században a Kama folyó torkolata felé vonult s a kazar állam felsőbbségét kénytelen volt elismerni. A másik ág a Duna balpartján telepedett meg s az egész római Moesiát meghódította. A kutugurok közül többen Thessaliában telepedtek meg. Azonban Krimben is maradtak bolgárok, s XXI-dik János pápa egy Avignonban kelt bullájában *) (1316-ban lett pápa s 1334-ig élt) a taurisi Bulgariát még említi, mert az ezen bullában előforduló „villa Bulgarorum“ bizonyára egy bolgár telepítvényt jelent.

A kazarak azon időtől fogva vonják magokra a historia figyelmét, melyben Heraklios görög császár a perzsákkal háborúba keveredvén, a kazarak királyát Tiflisből meghívja magához s meghívó iratában felszólítja, hogy lenne segítségére. A kazar kán megjelent és a kért segítséget megígérte. Heraklios e feletti örömeben diademáját fejéről levette s a kazar király fejére illesztette, őt ajándékokkal elhalmozván. Ugyanezen Heraklios a bolgárok Kuvrat nevű fejedelmével is szövetségre lépett, s külügyi politikájában úgy látszik, a leghatártalanabb optimismusnak hódolt. Egyáltalában a byzanti császárok abban igen csalódtak, hogy a birodalmokat hova tovább mindinkább fenyegető népeket ígéretekkel, pénzzel és ajándékokkal reménylették részökre vonni,

*) L. apud Wading T. VI. p. 58.

mert a pénz és ajándékosztás e népeket mind követelőbbé tette. A kazarak 680-ban a bolgárokat legyőzték s Taurist is elfoglalták. 696-ban Tauris meghódítása után a kazarak hatalma az emelkedés oly fokára hágott, hogy II. Justinianus császár üldözői elől a kazar fejedelemhez menekült, ki őt Bosporos kapujánál nagy kíséretével fényesen fogadta. A kazar legfőbb fejedelem, vagy némelyek állítása szerint ennek egyik krimi alkirálya a zsidó vallásra a VIII-dik században tért át, mert Sangarí Izsák ez idő tájt élt, és — mint a hogy sirkő-feliratából meglátszik, 767-ben halt meg. Egynehány kazar királynak ó-testamentumi zsidó neve volt így 'Obadja, József stb. 'Obadját azért nevezték így, mert épen 'Obadja próféta szólott legelőször a zsidók első megtelepedéséről a krimi Bosporos falai közt. József Chasdaihoz intézett híres levelét 960-ban írta. A kazarak leginkább Krim éjszak-keleti részeit lakták, s a góth és bolgár nép taurisi maradványait adózóikká tették. Constantinus, a száműzött Justinianus fija kazar hercegnét vett nőül s e házasság a byzanti birodalomnak huzamos ideig tartó békét biztosított. A Volgától egész a fekete tengerig terjedő kazar birodalom, úgy látszik, kisebb alkirályságokból állott, innen lesz megfejtendő azon körülmény, hogy néha egy időben különböző valláson levő kazar királyok említettnek; így említettik József zsidó valláson levő király uralkodása idejében egy az Islám tanait valló király. Beládsori és Ibn el Ath'ir bővebben értesítenek ezen alkirály áttéréséről az Islámra. A kazar birodalom igen távol esett az egyöntetű birodalmak szerkezetétől, mert több nemzetiséget és vallást egyesített magában s mint mondottam, kisebb alkirályságokból állott. Ezen szerkezete eleintén ugyan erőssé tette, de később hanyatlásának s meggyengülésének egyik fő oka lett. III. Mihály byzanti császár keresztyén hittérítőket és görög építészeket küldött a kazar földre s ez utóbbiak építettek Sarkelt a Donez partjára 835 körül. Sarkel összetett szó s egy byzanti görög író *) megjegyzése szerint „fehér várost“ teszen. A kazar időből való Krimnek Chazaria volt a neve. A genuiaiaknál előforduló Gazaria

*) Constantinus Porphyrogenitus.

a Chazaria névnek elromlott alakja. Rubruquis híres utazó 1263 körül Cassaria nevet hallott. A görög császárok a kazarokkal való egyetértést külpolitikájuk egyik fő elvének tartották, s a kazar fejedelmet még bulláik hivatalos kiállításában is, a többi fejedelmektől megkülönböztették. A kazar birodalom már szerkezeténél fogva se számíthatott tartósságra, mert a benne foglalt elemek nem forrtak össze eléggé, s hiányzott azon összekötő erő, mely a nemzeteket erőssé teszi. A hanyatlás fő okához egy vele közel rokon s belőle eredt másik ok is járult, úgy mint a kabarok három törzse a kazar birodalom ellen fellázadtak, s kapcsolatából idő múlva teljesen kibontakoztak. A legújabb vizsgálatok bebizonyították, hogy a kazar nép zöme török eredetű volt*), a kabar törzsek azonban úgy látszik, a finn eredetű népek családjához tartoztak. A kazarok taurisi birodalmát a bessenyők a IX-dik század közepe felé nem egész kiterjedésében ugyan, de nagyobb részt meghódították, s a kazarok hatalma e veszteség után mindinkább hanyatlott. A kazarokat Sarkel nevű város a bessenyők ellen meg nem védhette, pusztulásokra külellenség s belvillongások működtek össze. Swiatuślaw oroszaival 968-ban a kazarok taurisi tartományát megrohanván, az általa elfoglalt kazar földet sokféleképen nyomorgatta. Ez időtájt a kazarok taurisi fejedelme Dávid volt. Az oroszok elől megfutamodott nép leginkább egy Mangup nevű kazar várban keresett oltalmat. 1016-ban Basilius byzanti császár az oroszok akkori fejedelmével szövetségre lépett, hogy a kazar birodalom Don parti maradványát együttes erővel megsemmisítsék. Thulides kazar királyt Basilius tengeren, a Kiewi orosz fejedelem pedig száraz földön egy idejüleg támadták meg s Thulides csatát veszítvén, a szövetségesek foglya lett. A kazar nép állami önállóságát elveszítvén, a Don mellett s Taurisban nemzetiségét még hosszú időn át meg tudta őrizni. A XIV-dik században még léteztek kazarok minden elegendés nélkül. V. Urbanus pápa a minoriták rendjére bizta a római catholica egyházhoz való áttérítésük ügyét.

*) Szándékomban van a kazarokról s bolgárokról egy külön értekezésben kimerítőleg szólni.

A bessenyők három tribusa a Volga felől terjedt a Don felé. Úgy látszik, hogy eredeti hazájokból azok, Volga melléli kazarok s más ezekkel közel rokon népek bolygatták ki. A kazaroknak ugyancsak volt okuk megbánni a bessenyők ellen intézett támadásaikat. A bessenyők három törzse (kangli, kangar) a Don folyón átkelvé, a IX. század közepe felé Taurist is elárasztották. A Don partján a charkowi guberniumban még jelenleg is van egy Bessenyő nevű város. A bessenyők különböző vidékeken telepedtek meg. A Dnieper két partján megtelepedett bessenyők az orosz és kazar birodalom közé ékelték be magokat, s mindkét szomszédjokat hosszú időn keresztül háborgatták. Egy másik része a bessenyőknek a honvágy érzetétől indítva, kelet felé indult régi hazáját megkeresendő. Azon bessenyők, kik Krim északkeleti részeit elfoglalták, új hazájokból a Duna balpartján letelepedett bolgárokkal s görögökkel sokat háborúskodtak. — A Dnieper két partján sátrakban élő bessenyők igen különböztek krími testvéreiktől, kik ezen a cultura magasabb színvonalán álló új hazájokban részint szorgalmas földmivelők, részint kereskedők lettek. Ilyen nagy a civilizatio befolyása még a legbarbarabb népekre is! Maga a büszke Chersonesos, a bithyneai Heraklea leánya, tisztelte a bessenyőket s kívánt velük üzleti összeköttetésbe jönni*). A bessenyő kereskedésnek fő lerakódó helye a görög kereskedés történetében különös jelentőséggel bíró Chersonesos volt. Azonban a valódi művelődésnek fejlődésében a fokozatos haladás oly szigorú rendjét látjuk, melyet büntetlenül egy nép sem forgathat fel, bármily szerencsés természeti adományokkal bírjon is. Azon nép, mely a művelődés lépcsőjén egy vagy több fokot általugort, a fejlődésben előfelé tovább biztos haladást nem tehet. A bessenyők példája eléggé meggyőzhet e néppszichologiai irányelv igazságáról. A földművelés és kereskedés pályáján szerzett nyereségeiket és anyagi gyarapodásukat a krími bessenyők népi lételek legvalódibb czéljaira felhasználatlan hagyták, ősi erélyö-

*) Ezen bithyneai Heraklea, 'H. ἡ ἐν Πόντῳ (jelenleg Ereğli) megarai colonia volt.

ket azon cultura meg nem finomíthatta, melyet nem magokból fejtettek ki. Midőn a kunok Taurisban megjelentek, az egykor annyira félelmes bessenyőkben velök megmérkőzni nem tudó vetélytársakat találtak. A bessenyők fejedelmének uralkodási sorrendjében testvér testvért követett. Táboruk egy mozgó várhoz hasonlított, melynek az ellenségtől legtávolabbi végén nejeikkel megrakott szekerei voltak.

A kúnok azon része, mely Tauris északi felében telepedett meg, azok kivételével, kik az oroszok fejedelméhez menekültek, Belukán Telepuga nevű vezérének meghódolt. A többi azokkal együtt, kik szerte-széjjel egész a Duna torkolatáig laktak, a Dunán nagy ügygyel-bajjal átkelvén, a görög császárhoz megtelepedési engedélyért folyamodtak. Ezeket János császár zsoldjába vette s földeket adott nekik. Surgian kun nemes genealogiájában meg van említve, hogy őse, Dukas János császárhoz menekült. Rubruquis a XIII-dik század közepe táján Taurisnak kunok által lakott részét megutazta, s ez utját következőleg írta le: „az éjszak felé haladó utas a gothok földén túl néhány hegyen kell, hogy átmenjen; idő múlva egy forrásokban és patakokban igen gazdag erdőbe fog érni, melyet ha elhagyott, egy-két tenger közt elnyúló öt napi járó földre fog eljutni. Ezen föld, úgy látszik, mintha egy hosszú árok lenne két tenger közt. A kúnok egész a tatár foglalás idejéig ezen tartományt lakták és minden területükön létező várost, várt és falut adókkal terhelték meg. A tatár hódítók megérkeztekor a kúnok a két tengerpart felé menekültek s az éhségtől kínoztatva, még a hullákat is megették. Egy kereskedő azt állítja, hogy ő saját szemével látott volna hullákkal táplálkozó kunokat.“ Azon kúnok közül, kik új hazát a görög birodalomban kerestek, a hanyatló birodalomnak nem egy tett hasznos szolgálatokat a csatamezőn. A görög imperium kunjai még említetnek Konstantinápoly 1453-ban történt bevétele után három évvel, midőn közülök többen II. Mohammedtől hatvan év óta elmaradt zsoldjaik kifizetését kérik. A tatár berohanás idejében, — mint mondám — többen az akkori orosz herezeghez menekültek. 1303-ban a kún nyelv Taurisban még elterjedt nyelv volt, s az akkori genuai, velencei kereskedők üzle-

teikben nehezen nélkülözhatték, ezért valóban érezhető hiányt pótol az 1303-ban készült „alphabetum persicum, comanicum et latinum“, melyet Petrarca többi könyvével együtt a velencei „Marciana“-nak ajándékozott.

A taurisi görög városok lakói Basilius byzanti császár győzedelmét a kazarokon a görög hatalom és befolyás újból feltűnt hajnalsillagának tekintették, s a bessenyő és kun népet, míg győzelmi mámoruk tartott, feledni látszottak. E hajnalsillag muló fény volt s a benne vetett bizalom a mily gyorsan támadt, oly gyorsan enyészett.

A tatárfoglalás után Tauris hosszú ideig a nagy kipcaki kánsághoz tartozott, az úgynevezett arany hordáéhoz, mely az Uraltól a Feketetengerig terjedt. Rubruquis a XIII század közepe táján missiója céljának elérésére Batu kánhoz fordult, ki állhatatosan ragaszkodva népe vallásához, az Islám tanait még nem vallotta. Batu kán már arab feliratu pénzeket veretett. A Dsuds dynastiából való fejedelmek részint uigur, részint arab feliratu pénzeket verettek. Az előbb említettem دشت تپچاق kipcaki pusztát teszen, mert دشت a keleti törökben pusztát jelent. Maga تپچاق egy török tribus neve, mint a hogy a „dsihan numa“ ezimű Kosmographiából meglátszik. — A kipcaki dynastiának két nagy városa volt, u. m. سرا és بلغار az utóbbi a fejedelmek nyári laka volt (يارلاق) s a Volga folyó bal partján feküdt Bulgar, mint tudva van, régi bolgár főváros volt. — A Dsuds dynastiából egy Berek nevű kán tért át legelőször az Islámra; ugyan ő volt, ki egyszer egész Konstantinápoly kapujáig előrenyomulván, az Enosi várban letartóztatott Izeddin seldsuk herezeget fogságából kiszabadította. Berek tulajdonképen Dsingizkának volt unokája. Kaffának a genuaiak által való megalapítása, némely genuai író igen alaptalan véleménye szerint, ez időre esnék (1266-ra); Kaffát nem genuaiak alapították, mert Kaffa Krimben való megtelepedésük előtt már meg volt, s a genuaiak Kaffában csupán csak néhány rommá dől épületet újíítottak meg, a házak számát általok felépített új épületekkel megsokszorozták s a keleti városban a nyugoti építészetet igyekeztek meghonosítani.

Egyébiránt Kaffáról alább még lesz szó. — Töktamišt *) (hibásan Tokatmiš), Dsingizkán Tuši nevű fiának egyik utódját, Timur Urus kán helyébe kipesaki kánnak nevezte ki. Töktamišnak az üzbeg Edekuval **) sok hadakozása volt. A szerencse Edekunak kedvezvén, a győztes Edeku Töktamišt birodalmától megfosztotta s abban 15 évig uralkodott. Töktamišnak két fia maradt, u. m. Kadirberdi s G'elalberdi, az egyiket a nagy, a másikat a kis Mohammednek nevezték. E két herezeg az atyai trón bitorlójával csakhamar háboruba keveredett. A döntő ütközetben G'elalberdi egy nyíltól találva, halva maradt. Kadirberdi Edekut meggyőzte s a vesztes Edeku nehéz sebeket kapva, magát a Seihun nevű folyóba fulasztotta. A győztes Kadirberdi testvérétől, G'elalberditől származnak a krimi tatár kánok, Edekutól a nogai törökök. Az üzbeg tribussal folytatott bosszú háboru végét érvén, a Dešti Kipesakban a kis Mohammed fia Hagí Girai lett a fejedelem. Ezen üzbegek fejedelme XII-dik Benczéhez egy három tagu deputatiót küldött, mely a pápa következő brevejét vitte meg küldőjöknek: „Letanter et benigne recepimus dilectos filios nobiles viros Petranum de L'orto, olim Dominum de Capha, et Albertum ejus socium fidei catholicae professores magnificentiae tuae nuncios, una cum dilecto filio Helya de Ungaria ordinis Fratrum Minorum nuncio viri egregii Ducis Thunbek primogeniti tui ad nostram presentiam destinatos“ etc. etc. Hagí Girainak tízenkét fia maradt, kik magok közt a trón elnyeréséért sokat egyenetlenkedtek. Végül Ahmed Girai lázongó testvéreit legyőzvén, trónját megszilárdította. Ahmed elől Mengli nevű testvére Kaffába a genuaiakhoz menekült, kik őt úgy látszik, tárt karokkal fogadták. Ez időtáiban Krimnek tatár helytartója Eminekbeg volt, ki a genuaiakat több oknál fogva magára haragította. Ahmed helytartóját letette hivataláról, hogy a genuaiaknak irántuk való barátságát ez által bebizonyítsa, s a tetteivel mind azon

*) E személynév a török-tatár طوختيق (توختيق) ige egyik múlt részeseülője.

**) I d ö k u-nak is írják.

valótlan híreket megezáfolja, melyeket testvére róla Kaffában elterjesztett. Eminekbeg helyéről való elmozdítása úgy a genuaiaknak, mint a tatároknak végzetes volt, mert Eminekbeg hivatalát elvesztvén, a bosszú érzetétől vezetve átment az osmanlikhoz, s Kara Musával és Heiderrel a genuaiak ellen szövetségre lépett. E szövetség Kaffára nézve végzetes következtetésű volt.

A krimi kánoknak Girai (Gherai, Kerai) volt czímök, illetőleg Hagí Girai neve idő múlván czim lett. Tudvalevőleg a császár és király czimek hasonló módon eredtek.

A kis tatárországi kánoknak Krimben helytartóik voltak, s ezen helytartók genuai források szerint a genuaiak által birt városokban Titan nevű ügynököket tartottak. Én részemről nem ismerem a Titan czim tulajdonképeni értelmét. — Az általunk alább terjedelmesen ismertetett Iharcassius- és Elias-féle okmányban (Sorcati helyesebben Solkat) uráról van említés, u. m. az egyik okmányban: m. et potens D. D. Elias tunc Dominus Sorcati; és a másik okmányban m. et potens D. D. Iharcassius tunc Dominus Sorcati. Ezen czimeket azért nem tarthatjuk feudális rangkülönbséget jelelőknek, mert azon időben a „Dominus de Sorcati“ vagy „Dominus Sorcati“ hivatalt jelentett, mint a hogy Kaffára vonatkozólag XII. Bencze brevejéből is megláthatjuk („Dominus de Capha“). Különbösen úgy látszik, hogy a feudális intézvények bizonyos neme a török faju népeknél már a régiségben érvényben volt, s ezen intézvények oly szívós életűek, hogy még mai nap is megvannak úgy a törökségnél, mint a mongolok közt az ügynevezett kalkas-mongoloknál, kiknek hűbéri szervezetéről sok érdekest közölt Hue francia missionarius.

A Krimben megtelepedett genuaiak és a kis tatárországi kánok közt gyakran támadtak nehezen elenyészethető kisebb-nagyobb egyenetlenségek, melyek szükségessé tették az időről-időre megújított kölcsönösen kötelező szerződéseket. Három ilyen szerződési szöveg van a genuai levéltár állami osztályában. A genuai republica levéltára 3 osztályból áll, u. m. 1) „archivo notarile“ 2) „dello stato (del governo)“ 3)

„delle finanze“ (apénzügyosztály). Az állam említett s Genuában létemkor ottani tanulmányaim tárgyát képező 3 szerződési szöveg a „sezione dello stato“ politikai tárgyú iratainak X-dik csomójában van (mazzo X. delle materie politiche). E csomag több más csomaggal együtt csak nem rég került vissza Párisból, hova I. Napoleon a genuai levéltár mindazon irományait elvitetni rendelte, melyeket a francziákra nézve fontosoknak tartott, így a többi közt a hosszú ideig Genuához tartozott Corsica okmányait. A piemonti külügyi minisztériumnak számos diplomatiái értesítés s jegyzékváltás után végre sikerült III. Napoleontól azon I. Napoleon által Párisba vitetett irományokat Olaszországnak visszaszerezni. A genuai okmányok Párisból Turinba kerültek, s ottan is több évig voltak Turin és Genua közt fölmerült jelentéktelen nehézségek miatt. Végre visszakérültek Genuába s a szük és sötét, de fontos okmányokban igen gazdag genuai levéltárnak jelenleg legértékesebb gyöngyeit képezik. A genuai egyetem könyvtárában egy másolata létezik az Elias okmánynak, mely az állami levéltárban létező eredeti után Grimaldi Péter Ferencz rendelete folytán készült. Olivieri egyetemi könyvtárnok 1855-ben megjelent „carte e cronache manoscritte per la storia genovese esistenti nella biblioteca della r. università ligure“ című bibliographiájában ezen másolatról megjegyezte, hogy ez a respublica titkos levéltára (archivo segreto) III-ik szobájának első szakaszából való (cantera prima). E másolatról Oderico „lettere ligustiche“ című kitűnő könyvének 17-dik levelében terjedelmesen értekezett. Mind Olivieri mind Oderico csupán csak a genuai egyetemi könyvtár másolatát látták és mégis Olivieri a genuai egyetemi könyvtár másolatával kezében elég erősnek érezte magát De Sacy szövegét megbirálhatni, pedig De Sacy Párisban az eredetieket látta. Hogy milyen lehet ezen bíráló, könnyű elképzelni! Olivieri következőleg fog hozzá bírálói szerepéhez: „Il De Sacy lo pubblico (t. i. szerinte az Elias okmányt) nel volume XI. della Raccolta dei Mss. della Biblioteca del Re, che ho già citato; pero essendo tale opera reperibile Solo nelle Biblioteche pubbliche, non credo inutile il riprodurlo, molto piu che nel testo del De Sacy

si trovano moltissime variazioni e lacune, delle quali notero in margine li principali.“ Nem állítom, hogy De Sacy olvasása hibátlan lenne, tévedt De Sacy is, s az Iharcassius okmány általa eszközölt másolatában többször hiányozni látjuk azon akribiát, melyet a nagy francia tudós munkáiban csodálni megszoktunk. Azonban Olivieri tévedései egyfelől sokkal nagyobbak és számosabbak is, mint Sacyé, másfelől bosszantóbbak is, mert Olivieri De Sacyval szemben, mint szigorú bíráló lépett fel. De Sacy szövegének latin bevezetésében ezen három szó hiányzik: „ad litteram continetur.“ Igen de ezen három szó hiányzik az eredeti szövegben is, s csak az Elias okmány segítségével tudtam e hiányt kiegészíteni. Az Iharcassius szöveg latin bevezetésének végső sora több helyen keresztül van lyukasztatva s az említettem három szó ezen hibás sorból teljesen hiányzik. Az Elias-féle szövegen számos lilaszin pecsét van, melyek olvasását nehezzé teszik. Mind De Sacy, mind Olivieri azon nézetben voltak, hogy a két genuai dialectusban írt szöveg egészen azonos tartalmu s Olivieri olvasását az Elias szöveggel kezdi ugyan s De Sacyt hibáztatja Iharcassius nevének irásáért, de épen ő, ki Iharcassius neve ellen tiltakozik, saját szövegét az Iharcassiusénak végével rekeszti be, s illetéknépen azon a révparton köt ki, melyet másolata elején leginkább került. Az általam gondosan megvizsgált két eredeti címlapján következő felírás van: „Privilegi, concessioni, trattati diversi e negoziazioni.“ E címlapon nincsen megjegyezve, hogy a két okmány egymástól különböznek. Mint láttuk, Oderico és Olivieri az Elias okmányt, S. De Sacy az Iharcassiusét másolta le, s mind a három csak egy okmányt ismert, pedig kettő van! De Simoni, a „banco di S. Giorgio“ első titkára a Genuába szerencsésen hazaérkezett eredetieket újból megvizsgálván, a kettő közti különbséget észrevette s a „società ligure di storia patria“-ban vizsgálata eredményéről terjedelmesen értekezett. Desimoni nagy készséggel közölte velem érdekes tanulmánya főeredményeit és minden rendelkezésére álló eszközzel igyekezett saját vizsgálataimat előmozdítani, mely szives fáradozásaiért fo-

gadja a derék tudós leghálásabb köszönetemet! Desimoni szerint a két szöveg elseje, u. m. az Iharcaassius-féle, a szerződésnek szerkesztési tervezete csupán, s az Elias-féle az ezen tervezet szerint készült valódi szerződés, mely 1381. februarius 22-dikén kelt, míg a tervezet három hónappal korábbi, mert 1380. nov. 28-dikán kelt. Alább a maga helyén majd szólani fogok azon egyedüli nehézségről, mely Desimoni azon állítása elé gördül, hogy az Iharcaassius-féle szöveg szerződési tervezet csupán. Mondám, hogy a genuaiak és tatár kán közt időről-időre megújuló egyenetlenségek szükségessé tették a világosan szóló szerződéseket, s megjegyeztem, hogy a genuai állami levéltárban három ilyen szöveg van, u. m. az Iharcaassius és Elias féle okmány, melynek elseje Desimoni szerint nem több tervezetnél s egy 1387-ben készült, melynek tatár tanui Chomarići, Acbas fia, — Otarch bey, — és Acbolat bey (ezen nevetek úgy irtam, miot a hogy az említett okmányban előfordulnak). Genua részéről Gentile de Grimaldi és Gianone del Bosco kötötték meg ez utóbbi szerződést. Úgy a Krimben letelepedett genuaiak községi szervezetének, mint a kis tatár kánságnak az osmanli hatalom vetett véget. Egynehány velencei író a genuaiakat azzal vádolta, hogy Murad seregét 1360-ban az ő hajóik szállították volna át az európai partokra, s hogy minden egyes katona átszállításáért Muradtól egy-egy aranyat kaptak volna. E vád merőben alaptalan, mert csupán csak velencei írónál fordul elő, kiknek tollába ilyen s ehhez hasonló rágalmakat a genuai köztársaság ellen való gyűlölet dictált. Végre II. Mohammed győző hada a byzanti birodalmat halomra döntvén, a Krimben egykor virágzó genuai coloniák Damokles minden percében fejükre zuhanható kardja alá kerültek. A genuai köztársaság coloniai ügyét a gazdag és hatalmas Sz. György banknak adta által (banco di S. Giorgio). A bank nem annyira az igen kétséges anyagi hasznok reményeért, mint inkább a közérdek tekintetéből, tiszta hazafiságból a minden oldalról veszélyektől környezett coloniák ügyét kezébe vette s 1460-ban a krimi gyarmatok dolgait két egymástól külön álló, de azért mégis szorosan összefüggő hivatalra

bizta. A „magnifici Protectores“-ek ezen bölcs intézkedését egy 1459-ben a nagygyűlés kebeléből megválasztott tizenkét tagu bizottmány indítványozta, mely a gyarmatügy legzselészerűbb kezelésének megvitatása s megállapítása végett tanácskozott. Ezen intézkedést azért mondhatom bölcsnek, mert lehetővé tette a leggyorsabb működést. Vigna Amadeo, sz. Domokos rendjéből való szerzetes, kétszer járt Krimben s Kaffa végpusztulását következő című könyvében irta meg: „codice diplomatico delle colonie tauro liguri durante la Signoria dell' ufficio di S. Giorgio (1453—1475) ordinato ed illustrato da P. Amadeo Vigna *). Vigna okmányok nyomán készült könyvéből kitűnik, hogy 1460-ban Soldaia, Cembalo, Tana consujjai Spinola, Adorno és Vivaldi valának. Spinola Károly kinyilatkoztatta, hogy a consuli hivatalt csak úgy fogadja el, ha két egymás után következő évre választják meg, mi meg is történt. 1460. januárius 2-dikán a „banco di S. Giorgio“ nagygyűlése kebeléből egy négy tagu bizottmányt választott meg, melynek különös feladata volt a krimi coloniák kormányzása s a velők való levelezés. Azonban mindezen — Krim védelmére megtett intézkedések gyarlóknak és elégteleneknek bizonyultak a félhold növekedő hatalmával szemközt, s Kaffa néhány sikertelen küzdelem után menthetetlenül romhalommá változott.

Kaffa azon a helyen épült, melyen az ős hajdankorban Teodosia állott. A genuaiak magoknak tulajdonítják Kaffa megalapítását, de ez állításuk tévedésen alapszik mert e város már régtől fogva állott a genuaiak Krimben való megtelepedésük előtt. A genuaiak új városukat csak szebbé és nagyobbá tették, de a *πολιτις* érdemére nem tarthatnak számot s építőmesterei dicsőségük abban állott, hogy a hajdankor romjait újból felépítették s az építészeti nyugoti jellemét keleten meghonosították. Kaffáról egy 1033-beli, legelőbb Firkowitsch által ismertetett bibliai epigraph, mint akkoriban igen ismert városról emlékezik. — Ezen érdekes epigraph a rabbinismus propagandájának sikeréről értesít:

*) L. Atti della società liguro di storia patria. Volume VII. parte 1. fascicolo 1, Genova 1871.

נבב נב הרבנות הרבנות הרבנות נב — Már 789-ben egy kaffai kormányzó kazar eredetű nevérol értesülünk בן ילדונ. Muchlinsky tanár azon nézetben van, hogy ילדונ helyett ילדונ olvasandó s ez utóbbi név szerinte a török-tatár יلدون volna. E török eredetű név nem áll egyedül a kazar személynévek lajstromában! Ime ezen kazar herceg a genuaiakat Kaffában egynéhány évszázaddal előzte meg! Egy Salomo nevezetű kézirat-másoló atyjáról reá maradt bibliatekeresét az imént megnevezett kormányzónak eladván, a tekeres szélére egy megjegyzést irt, mely ez eladást megörökítette. Ez epigraph azon helye, mely a kazar kormányzó nevét magában foglalja, így hangzik: לבס בייב פקיד העיר בן ילדונ הקררי וגו. Muchlinski tanár, mint már egyszer megjegyeztem, s a török-tatár nyelvek többi ismerői Sz.-Pétervárt azon véleményben vannak, hogy ezen név határozottan török s a jillam a „fényleni“ gyökéből van származtatva. — 696-ban Kr. u. egy Sa'id nevezetű egyén Kaffában, egy a három nagy, s a tizenkét kis prophetát magában foglaló bibliatekeresét adott el s ez eladást a tekeres szélére bejegyezte. Egy a Firkowitsch-féle gyűjteményben foglalt praedicatio feliratában Kaffa nagy városnak mondatik (l. nr. 255). Ugyanis egy Elisah nevezetű missionariusnak a rabbiniismus érdekében tartott praedicatiói egyike következő czím alatt maradt fenn: דברו מילך דת הרבנות בבית אולם נבבא Jelenleg a régi Kaffa s a még régibb Teodosia helyén Feodosia áll. A muszkák Krimben szeretik a régi görög neveket föleleveníteni; a régi Chersonesos emlékére egy Cherson nevű városuk van, mely azonban a régi Chersonesos helyétől távol esik. A régi Chersonesos helyén most Sebastopol áll (Sevastopol). Kaffa a krimi félsziget keleti partján állott majdnem szemben a Kuban folyó torkolatával. E város homályos eredetű nevérol a genuai tudósok sokat és hevesen vitatkoztak. Egynéhány genuai író azt állította, hogy Caffa azon Caffaro emlékére neveztetnék így, ki Wladimir kiewi herceggel csatázott. Meddő vitatkozás. E név eredetének kulcsa egész másutt van, s azt a genuai történet és nyelvjárás területén kívül a törökség nyelvvidékén fogjuk megtalálhatni, ha egyáltalában megtalálható lesz.

Kaffának szűkebb értelemben vett kormánya következő tisztviselőkből állott, u. m. 1) egy rendesen évenként megválasztott consulból, 2) két tanácsurból (consiglieri), 3) egy jegyzőből (cancelliere, scriba). Mint láttuk, a consuloikat néha két évre is választották, legalább Spinola Károlyról tudjuk, hogy két évre volt megválasztva. — Az ismert kaffai consuloik következő sorrendben hivataloskodtak Doriatól Giovanni degli Innocentiig:

1289. Paolino Doria.

? Petrano de Lorto (dall' Orto)*).

1343. Giusti.

1352—53. Gotifredo Zoagli.

1357. Leonardo Montaldo.

1365. Bartolomeo di Jacopo.

1380. Giannone del Bosco.

1383. Giacomo Spinola.

Pietro Gazaro.

Benedetto Grimaldi.

1387. Giovanni degli Innocenti.

Pietro Gazaro nevérol megjegyzem, hogy Gazaro valószínűleg kazart jelent s ez esetben Kaffa egyik consula a kazar népből volna. A kazar nemzetiségét az idegen befolyástól igen kevésbé féltette s ezen sajátságát osztotta vele a bolgárság zöme; úgy látjuk, hogy történetének régibb korszakaiban se tett másképen s megelégedett a kazar állam fogalmával s fennállásával. Ezért nincs mit csodálkoznunk egy genuaivá vált kazaron, ki egész a consulságig tudott felemelkedni s magát Pietro Gazaronak nevezte. A kazar, mint igen jól tudjuk, igen türelmes volt úgy a nemzetiség, mint a vallás dolgában. A genuai consuloik „Dominus de Caffa“-nak is neveztettek, mint a hogy XII. Bencze brevejéből megláthatjuk. — Lombroso jeles történész „sulla storia dei genovesi avanti il MC“**) czimű munkájában megjegyzi, hogy az anyaország, vagy anyaváros szerkezete mint

*) Petrano de Lorto névvel egyszer már találkoztunk XII-dik Bencze brevejében.

**) Torino, 1872.

egy tükörben híven meglátszik, s tisztán visszatükrözik gyarmatai s az általa meghódított tartományok szerkezetében is. A míg Genuában örgrófok uralkodtak (marchesi), kikaek helyetteseit vicarius-oknak s vicecomes-oknak nevezték (visconti, vicarii, luogotenenti dei marchesi), addig a genuaiaktól birt és látott távoli városokban hasonlóan vicecomes-ek említettek, sőt még azt látjuk, hogy későbbi időkben is előfordul ezen cím, mint a régi idők intézvényeinek emléke, p. o. 1105-ben: „vicecomitem unum Sygbalduum scilicet, sancti Laurentii canonicum“ (I. Cafar-nál), 1215-ben „vicecomes Januensium in Tharsensi civitate.“ Így van szó antiochiai, cyprusi, jeruzsálemi, tirusi*) vicecomes-ekről. Genuában az örgrófok után a consuloak következtek, Pawinski szerint a genuaiak 1098-ban választottak legelőször consuloakat. A consuli intézmény Genuában megerősödén, a genuai republikához tartozó távoli városokban a vicecomes a consul czímet is megkapta s hosszú ideig e két cím egyenlő érvénynyel birt, p. o. 1187-ben „consul et vicecomes in Tiro“ (Lib. jurium), 1218-ban „consulatus et vicecomitatus in Cipro“, 1234-ben „consules et vicecomites in Syria“, azonban már 1289-ben Doria, mint „consul Januensium**“ in Caffa szerepelt. Magában a genuai hajóhadserégben a vezénylet főczímét azon rendben látjuk változni, melyben az, az anyaváros állami életében változott, p. o. „comes galea“ s idő mulván, „consul.“ Ezen az anyavárosból a provinciákba kiültetett czímek még akkor is fennálltak, mikor az anyavárosban már mások által helyettesítettek.

Massari többféle volt, mint Du Cange magyarázó szótárából megláthatjuk. A kaffai massari-k Oderico nézete szerint a közjvedelmek kezelésével voltak megbízva; e jövedelmeket massa-nak nevezték, innen jött a massari név.

*) Tur-nak (a régi Tyrus-nak) 1820-ban Canoor szerint 1500 lakója volt.

**) Genuának latin neve Janua, különben a Genua név is igen régi, előfordul Procopius-nál (Favoz) és még Procopius koránál sokkal régebbi időkben is.

Genua, mint anyaváros „grande comun“ („comun“)nak neveztetett.

Kaffán kívül Krimben még több község tartozott Genuához, u. m. Soldaia, mely a török-tatár Sudak-nak volt genuai neve. A zsidó bibliai epigraphokban Sudak helyett Sugdaja-t olvasnak (סוגדאיה) Sugdaja 977. Kr. u. már többé nem kazar, hanem bessenyő város volt, valószínűleg kevéssel ezelőtt hódolt meg a bessenyőknek. Pirkowitsch igen becses gyűjteményének 59-dik epigraphja értésünkre adja, hogy a világ teremtésének 4737-dik esztendejében Sugdaja-t többé nem a kazarok, hanem a bessenyők birták: (פה בקהל הקאים בעיר סוגדאיה סב אמנ . . .) (sic.) מממשלת פצני שבבשו מיד אהינו הקדרים (bessenyők) א ה felett levő pont azt jelenti, hogy z-nek ejtendő, egészen ilyen módon írják az arab جڨ-t (ج). Sudak 1365-ben került a genuaiak kezére Bartolomeo di Jacopo kaffai consul idejében. Broniovius lengyel származásu utazó azt mondja Sudakról, hogy e várost a genuaiak a magok közt mindig egyenetlenkedő visszázkodásban élő görögöktől foglalták volna el „superbi, discordes et desides graeci.“***)

További genuai birtok Gozia, mely tudvalevőleg goth telep volt s Cimbalo, mely kikötő helynek régi neve „portus Symbolorum“ („Συμβόλων λιμήν“, így Strabonál); e várost Broniovius idejében Jamboldusnak nevezték, jelenlegi neve Bala Klaw (Bala Klaw). Bala Klaw Krim legdélibb partján fekszik, azon hegység alján, melyet a görögök Trapezának neveztek (Τραπεζοῦς)***) Portus Symbolorum és a régi Theodosia közt hegyes, zord vidékek terjednek. E vad tájképet Strabo következőképp ecseteli: „μετα δε τὸν συμβόλων λιμένα μέχρι Θεοδοσίας πόλεως ἡ Ταυριακὴ παραλία ἡλιων πον σταδίων τὸ μῆκος, τραχῆια καὶ ὄρεινὴ καὶ κα-

*) A. m. סיפו טוב אמנ.

**) L. Martini Broniovy de Biezdexfodea bis in Tartariam nomine Stephani primi Poloniae regis legati Tartariae descriptio. Coloniae, 1595.

***) E város jelenlegi lakói legnagyobb részt görögök.

ταυριζουσα τοις βορραιοις ιδουται.“*) — Tana-t is birták a genuaiak, mely valamikor Velenczéhez tartozott s a Dnieper torkolatánál a genuai Senarega családnak egy Ilice nevű kastélya volt, melyet mai nap Aleski-nek neveznek. Az odessai egyetem egyik kitűnő tanára Brunn Demonisi genuai tudós nézetét Aleskit illetőleg megerősítette. — Sudak és Kaffa neve előjön Timur Kutlug azon kiváltságlevelében, mely jeles tudósunk Vámbéry „Uigurische Sprachmonumente“ című a török nyelv tanulmány terén korszakot alkotott, kitűnő munkája 172. és 173. lapján közölve van. Vámbéry „Geschichte Bochara's“ című az Oxuson tuli tartományok történetét tárgyazó szintén epochalis érdekű munkája első kötetének 228-dik lapján ezen Timur Kutlugot illetőleg következőket jegyzett fel: „Ich will hier gelegentlich einen Fehler verbessern, den ich in meinen „Uigurischen Sprachmonumenten“ Seite 17 begangen habe, wo der auf der wiener Hofbibliothek befindliche, an den Ufern des Dniepers 800 (1397) uigurisch geschriebene Freibrief Emir Timur beigelegt wird. Es war dies nicht Emir Timur, sondern Timur Kutlug aus dem Hause Dshüdschi's, der dieses Artenstück ausstellte, denn auch in der goldenen Horde war uigurisch die amtliche Schrift und Sprache.“ De lásuk az említett kiváltságlevelnek Sudak és Kaffa krimi városokról szóló helyeit**):

سوداق
 انليق كنت نينك جوايريندا
 بارور كيلورى دا كيرور چيقارى دا قيريم دا قفه دا
 قايمو تورلوك ايرسا الارداساتارى دا تمغا تارتاقى الماسون

Egy kicsit különösnek tetszik nekem, hogy Timur Kutlug tíz évvel az 1387-ben a genuaiak s a kis tatárországi kán közt létre jött egyesség után 1397-ben egyet alattvalói közül egész családjával Kaffában mindennemű bélyegilletékek és adók alól felment.

A genuaiakkal kötött 3 szerződés török-tatár eredetije

*) Strabonis geographia, c. 309.

***) V. átirása szerint.

keleti török nyelven uigur betűkkel volt írva, mert, mint már mondtam, ezen eredetiek vagy megsemmisültek, vagy ha léteznek is, ki tudja, hol vannak! Ugy az Elias-, mint az Iharcassius-féle genuai okmány latin bevezetésében e szavak állnak: „hoc est exemplum, seu registratio cujusdam instrumenti scripti in lingua ugarisca.“ A „lingva ugarisca“ ugor nyelvet jelent s itt mi is Hunfalvy Pál jeles tudósunkkal együtt szokhoz, kiket leginkább illet, ezen kérdést intézzük: „De hát mit és miért nevezünk ugoroknak?“ Hunfalvy az együvé foglalt kérdés elsejére következő választ ad: „Most az ugor nyelvek és népek nevén a tudomány a magyarokat, vogulokat, osztjákat érti“*). De azon kérdés, miért nevezi a tudomány az osztjákat, vogul nyelvet ugoroknak, szerintem még választ nem kapott. Mert a mint az idézetem genuai okmányból megláthatjuk, a kipesaki kánság török-tatár nyelvét nevezték „ugarisca“-nak. Még 1446-ban is előjön a „l. ogarescha“ nevezet a kaffai közjövendelmek rovatalait és hova fordítását kitüntető „cartulario della Masseria di Caffa“**) egyik jegyzetében; ez igen érdekes jegyzet így hangzik „Pro quadam muliere grecca (sic) que legit litteras ogarescha (tehát az elébe adott írást olvasta ugor nyelven, mert nem „litteras ogareschas“ áll, hanem „ogarescha“ a „lingva“ szó kihagyásával) et pro ipsis legendis in palatio coram spectabili domino consule et consilio pro quando recepit litteras pactorum Imperatoris tartarorum et Commune (sic) Januae in Caffa occasione naufragii navium que de cetero franguntur in tartaria sive in territorio ejus in mari maiori . . . Asp. LX. ***) L. „Rendiconto dei lavori atti dalla società ligure del cav. Luigi Tommaso Belgrano segretario“ (Genova, 1867. p. 61). Az ugor, ogor, uger név úgy látszik, gyűjtőneve volt azon népeknek, melyek az avarok feltűnése óta a kipesaki pusztákon szerte szélyel áradoztak. Egynéhányan ezen népek közül a Volga és Fekete-

*) L. e jeles tudós a kondai vogul nyelvről írt kitűnő munkájának 13. és 14. l. (Ny. K. IX. k. 1, 2, 3. füzet).

**) A sz. György bank levéltárában.

***) Egy a spro körülbelül annyit ért, mint egy „soldo di Genova.“

tenger közti tartományban egykor hatalmas és virágzó államokat alkottak. Azt kérdehetjük, az avarok szereplése előtt létezett-e az ugor név a későbbi kipesak területén? Én úgy vagyok meggyőződve, hogy létezett, azonban itt e helyen nem indokolhatom e meggyőződésemet, annyit azonban mégis megjegyzek, hogy Agathias smyrnai író „de bello gothorum et aliis peregrinis historiis” című munkája 3-dik könyvének azon fejezete, mely Gubazesről szól, homályos s megmagyarázhatatlan lenne, ha az ugor név az avarok történelmi feltűnése előtt nem létezett volna. Jeles tudósnk Hunfalvy az ugor név történelmi szerepéről következőkép ír: „ugor, ogor, uger nevéik azon népek, a melyek az avarok feltűnése óta (sic) a Káma és Volga tulsó részeiről Európa dél-nyugoti tájaira költöztek vagy rohantak. Ugy nevezik őket a bizantinus írók Constantinus Porphyrogenitus előtt, úgy a latin írók is a X. században, a kik egykoruak a magyarok kijövetelével. Ez általános név ragadt azután a külföldi, tehát szláv, német, római nyelvekben a magyarokra stb.” A bolgárok egyes csapatai előjönnek ezen gyűjtőnév alatt s innen eredt Bohusz metropolita tévedése, ki taurisi történetének egy helyén a bolgárokat összetévesztette a magyarok eleivel. Igenis közel rokon volt a két nép, de azért eléggé különböztek egymástól. Az ugor név történelmi szerepéből kifolyólag igen alkalmas arra, hogy azon török-tatár eredetű népek gyűjtőneve legyen, melyek már a Kr. előtti időben a Kaspi tenger s Tauris nyugoti határai közt szerte szélyel terjedtek. A messze éjszakra lakó osztjakok megjelenésére az ugor név alkalmasnak és szerencsésen megválasztott névnek nem tartható. — Olivieri a genuai okmányok latin bevezetésében előforduló „lingva ugarisca” nevezetű következő magyarázatát csatolta: „lingva ugarisca o ugarica era forse (sic) l' idioma tartaro degli Oigurs (sic) molto simile al Turco (V. Histoire et Memoires de l' Institut Royal de France, classe d' Histoire et litterature ancienne, tom. III. pag. 117). Olivieri ezen szavai inkább félénk gyanítást, mint tudáson alapuló meggyőződést tolmácsolnak. Belgrano jeles genuai történész az Iharcassius-féle okmányról szólva következőket mond: „A proposito di documenti

scritti in cotesto idioma, (l. ugarisca), mette bene ricordare il trattato concluso da Giannore del Bosco, col Signore di Solcati, accennato dall' Oderico (lettere ligustiche, p. 180) pubblicato dal Sacy (notices et extraits etc. vol. XI., p. 53) e riprodotto dall' Olivieri (carte e cronache, ecc., p. 72) con assai notevoli variazioni ed aggiunte (sic). Il documento è tradotti dalla lingua ugarisca nel volgare genovese dal notaio Giuliano Panizzaro, col ministero di Luchino Calligepelli interprete del comune e della curia di Caffa.” Belgrano akkor, a mikor ezt írta azon nézetben volt, hogy az Elias és Iharcassius-féle okmány azonos, most ő is más véleményen van a jeles Desimoni kimerítő vizsgálatai folytán. Ezen okmányok azon a török nyelven voltak írva, mely a kis tatárországi kánok udvarán divatos volt, s azon tartomány török eredetű lakóinál a mindennapi élet nyelve volt. Innen van az, hogy azon kaffai consul, ki egy görög eredetű aszszonynak 60 aspro-t adott jutalmul „ogarescha” nyelven szerkesztett okmányok felolvasásáért, a szövegek lefordítását vagy megfejtését vagy bárminemű a szövegre vonatkozó magyarázatot nem óhajtott se ő, se a tanács. Legfőbb bizonyítéka annak, hogy az Elias és Iharcassius-féle okmányok elején megemlített „lingva ugarisca” csakugyan török-tatár, az 1387-ben kötött igen becses, a történettudomány számára szerencsésen megmaradt, latin nyelven írt, s az Elias-féle okmánynál hat évvel későbbi szerződés végén előforduló s következőkép hangzó szavakban van: „et presentis instrumenti de lingua tartarica in latinam” stb. E néhány szó nem szorul commentárra. Különben ugyanezen szerződési szövegben a „lingua ugaricha” is előjön.

Az Elias okmány végén a török-tatár eredetiről az mondatik, hogy ugorul van írva: „e anchora Franceschi de Gibelleti questa scrittura scriva in letera ugarisca.” Az 1387-ben kötött szerződés elején a tatár kán megbízó levéléről van szó s e felhatalmazásról az mondatik, hogy a kán sajátkezű írása, ugorul van írva s a kán pecsétjével van ellátva: „a quo habent speciale mandatum (t. i. Tóktamiš tatár kántól) ad infrascripta ut apparet per litteras ipsius D. Imperatoris scriptas in littera ugaricha signatas

Tamoga *) ipsius Domini Imperatoris, et lectas et vulgarizatas de lingua ugaricha in latinam“ stb. Hogy ezen okmány mit ért „lingua ugaricha“ alatt, azt már tudjuk a megelőzőkből, ugyanis, mint mondtam, az itt előforduló l. ugaricha helyett egy más helyen, úgy mint az okmány berekesztésében „lingua tartarica“ áll. Az egyik név megfejtí a másikat s csak a „littera ugaricha“ iránt kell tisztába jönnünk. Micsoda irás ez a „littera ugaricha“? arab-e vagy uigur? Töktamiš arab és uigur köriratu pénzeket veretett. Az arab írást „ugaricha“-nak nem nevezhették, de annál inkább az uigurt, mint a mely már hangzásilag is közel áll az »ugaricha«-hoz. Vámbéry „Uigurische Sprachmonumente“ című Europaszerte nagy elismeréssel találkozott művében helyesen jegyzi meg, hogy magában Turkesztanban, tehát Bocharában, Samarkandban, Belchben és Chahresumben az arabok írása csakhamar meghonosult a világ nagy szinpadján való feltűnésök után, a régi uigur irás ezen időtől fogva Cis- és Transoxaniában nem volt többé használatban. Ez nem is lehetett volna másképen azon tartományokban, melyek még a bagdadi chalifatus elenyészte előtt az Islám iránti buzgalmokban méltán versenyezhettek az Islámot valló nyugot-ázsiai népekkel. Azonban a Volga és Kuban partjain lakó s a Krimben megtelepedett török néptörzsökönél egészen máskép állott a dolog, ezeknél az Islám nem vert oly erős gyökeret s a régiség hagyományai s maga az uigur irás, a pogány törökség szokásai és erkölcei még a későbbi időkben is dacoltak az Islám s arab műveltség áradásával. Clavijo, III. Henrik castiliai fejedelem követe megjegyzé, hogy Timur udvarán olyan írók is nyertek alkalmazást, kik mongolul írnak (tehát uigurul). Timur udvarán az uigur irás távol attól, hogy az egyedüluralkodó irás lett volna inkább csak el volt tűrve s a keresztyén, buddhisticus időszak kiirtandó maradványa gyanánt tekintetett. Ezt mondja jeles tudósunk Vámbéry »Bochara története« című munkájában: » . . . ja selbst die mongolisch-uigurischen Schriftzeichen,

*) Tehát طاموگا. A genuai egyotom másolatában tamoga helyett camoga áll.

die als Ueberbleibsel des christlich-buddhistischen Heidenthums*) den fanatischen moslemins von Herzen verhasst waren, wurden beibehalten.« Mind ezekből látjuk, hogy »littera ugaricha« mást nem jelenthet, mint uigur írást. Olivieri, Oderico, S. de Sacy s mindazon tudósok, kik ezen genuai okmányokkal foglalkoztak, helyesen tartották a »l. ugaricha«-t uigur írásnak, s ez iránt nem volna indokolható a bizalmatlan kétségeskedés. Az uigur irás azon nép írása, mely a Thien-Schan hegyláncz innenső alján megtelepedvén, innen nyugoti s déli irányban tovább terjeszkedett. Schott Vámbéry »Uigurische Sprachmonumente« című munkájáról irt jeles bírálatában megjegyzi, hogy az uigur népet a régi chinai írók Kao-chang-nak nevezték, s e népről azt írják, hogy Hutszé nevű írók van (»Schriftzeichen der Hu d. i. nordische Barbaren): ez az uigur irás. Az uigur irás eredetéről Vámbéry »U. Sm.« című könyve 14-ik lapján terjedelmesen értesít. A nestorianus hitfelekezet már a hetedik század elején missionariusait Kašgarba is beküldötte, s ezen korszakban Kašgar a keresztyénség jótéteményeiben részesülvén, egyjártást a nestorianus syr írással is megismerkedett. Kašgarból terjedt be az irás az uigurok tartományába.

Mielőtt a genuai állami levéltár három okmányának szövegeit megvizsgálók, szükségesnek tartjuk e következő két megjegyzést megtenni. A kérdéses okmányokban előfordul »Dominus Sorcati« (Solcati helyett), a latin okmányban „Dominus Solcatensis.“ „D. Sorcati“ annyit jelent, mint Solkat kormányzója, illetőleg a kis-tatárországi kán Solkatban székelő helytartója (tehát tulajdonképen قائم مقام, وکیل). Maga Sorcat vagy helyesebben Solkat azon régi török سولکات, melyről már szóltam. Másik megjegyzésem a kipěaki dynastia fővárosát illeti, سرا-t, melyben Töktamiš kán fényes udvart tartott. Egy perzsa költő Serairól irt verse következőkép kezdődik:

„Eger Serai dilberan Serai“, t. i. Palotának hívják s

*) A »Heidenthum« szó helyett szeretnék egy más kitételrel találkozhatni az idétem mondatszerkezetben.

valóban szép palota vagy“ stb. Töktamiš, mint korának történeteiből tudjuk, nemcsak hatalmas uralkodó, hanem hódító is volt. L. Vámbéry „Bochara története“ című munkájának első kötetét a 229-dik lapon.

De már most mindezek után térjünk át az okmány-szövegekre.

Az *Iharcassius*-féle szöveg amúgy is már kelténél fogva elsőség dolgában az *Elias*-félét felülhaladván, hadd álljon itt is néhány hónappal ifjabb társának általam közlendő egyes részletei előtt. E szöveget legelőbb De Sacy-nak Olivieri által több helyen megváltoztatott, u. m. az *Elias*-szöveg mintájára átírt olvasása szerint fogjuk közölni, úgy a hogy Olivieri is közölte, tehát *O.* úgynevezett *rectificatio*-val, melyek néhány kivétellel, mind tévedésen alapulnak, s a szöveg tartalmához hozzá fogjuk esatolni Olivieri megjegyzéseit is, nem azért, mintha ezen megjegyzések De Sacy olvasását megjobbítanák, hanem inkább azért, hogy olvasóim Olivierinek De Sacy irányában elkövetett méltatlanságát megismerhessék. — Az *Iharcassius* név eredeti hangzását s orthographiáját illetőleg egyet értek Desimonival, de nem oszthatom e jeles tudós azon nézetét, hogy e név tulajdonképpen „Cerces-Beg“ volna. Én azt hiszem, hogy *Iharcassius* *يارغوجي* „biró“ elrontott alakja; a latinos us végzet előtt álló *ssi* bizonyára azon *چي چي* török képző, mely főnevekből más főneveket képez. A genuinak nehezére esett volna a *jar* szótag kimondása, ezért lágyította meg e keményen hangzó névkezdő szótagot *ihar* szótagokra. Ime itt következik az *Iharcassius*-féle okmány szövege, melyet egy rövid latin bevezetés előz meg: „Millesimo trecentesimo octogesimo tertio (1383!) die vigesima octava Julii. Hoc est exemplum, seu registratio cujusdam instrumenti scripti in lingua ugarisca certorum pactorum et conventio-num (conventionum h.) initarum et firmatarum inter M. et Potentem D. D. Iharcassium*) tunc Dm. Sorcati (Soleati h.) nomine et vice Exemi Imperatoris Tartarorum et nomine

*) Olivieri e névénél megjegyzi, hogy De Sacy *Elias* helyett hibásan olvasott *Iharcassium*-t.

ipsius tanquam Domini Sorcati ex una parte et egregium (egregios helyett) et nobiles et prudentes viros Dominum Janonum de Bosco tunc Consulem Caffae et Januensium in toto imperio Gazariae¹⁾, Bernabovem Riccium et Theramum Pichenotum Massarios Caffae, et consilium ejusdem D. consulis nomine et vice victoriosissimi et excelsi communis Januae ex altera parte et prout in dicto instrumento plenius continetur et translati de dicta lingua ugarisca in linguam latinam de mandato et ex commissione egregii et nobilis viri Meliaducis Cattanei Consulis Caffae et Januensium in toto Imperio Tartariae²⁾ per me Julianum Panisarium notarium et Curiae Caffae³⁾ scribam scribentem legentem dictum instrumentum in d. lingua ugarisca Francisco⁴⁾ de Gibelletto scriba dictae Curiae quoad dictam linguam Ugariscam (tehát, úgy látszik, hogy Francisco de Gibelletto igen járatos lehetett az uigur írásban. Panisarius, kinek nevét Belgrano Panizzaro-nak írja, az okmányt tulajdonképpen latinra fordította s Belgrano hibásan mondja, hogy „il documento è tradotto dalla lingua ugarisca nel volgare genovese dal notaio Giuliano Panizzaro“) et interpretante et referente⁵⁾ in lingua latina Luchino Caligeparii interprete Communis et Curiae Caffae in omnibus prout inferius ad litteram continetur.

Most következik az eredeti szöveg genuai fordítása: *In nome de De' possessore esse. Amen. Cum la gracia de lo Im-*

¹⁾ Olivieri megjegyzi, hogy De Sacy „Tartariae“ h. hibásan olvasott „Gazariae“-t.

²⁾ Olivieri megjegyzi, hogy De Sacy *Tartaria* helyett itt is *Gazaria*-t olvasott.

³⁾ Olivieri megjegyzi »Caffae manca nel testo suddetto«. Ez nem áll.

⁴⁾ O. »F. non si trova in esso.« Igenis, mert e név olvashatlan lett.

⁵⁾ O. »il De Sacy invece d' »interpretante (sic) et referente« ha solo interpretato (sic) »Interprete« olasz szó, de nem latin. Különben az *I*-féle szövegből e néhány szó ki van tépve, valamint »ad litteram continetur« szavak is, ezért hiányzanak De Sacy-nál.

perao Ellias ¹⁾ Segno ²⁾ fiio de Inach Cottoloboga ³⁾ seando mandao ⁴⁾ per Segno in Sorcati e sum ⁵⁾ lo Povo de la isora de Sorcati ⁶⁾ per acresse ⁷⁾ la amistai e lo amò, quella amistai che avean li Franchi ⁸⁾ con li Imperaoj ⁹⁾ passai voyando ¹⁰⁾ Elias Bey fa lo comandamento de lo Imperao siccome meso de lo Imperao e come so Messajgo quando elo vegne ¹¹⁾ cum lo so Paisani de lo Imperao a nome de lo Imperao e a so nome siccome Segno de Sorcati da una parte ¹²⁾, Messè ¹³⁾ Janun de Bosco Consoro ¹⁴⁾ de Caffa e de tutti

¹⁾ Olivieri megjegyzi: »Il De Sacy ha Iharcasso.« Ez nagyon természetes, miután De Sacy az Iharcassius-féle szöveget tartotta szem előtt.

²⁾ Segno = Signore, francziául *Seigneur*.

³⁾ O.: »Fio de Inach Cottoloboga« mancante al de Sacy. Igen, de e néhány szó hiányzik az eredetiben is.

⁴⁾ Seando mandao = essendo mandato.

⁵⁾ O.: Invece »e sum« ha (t. i. De Sacy) »e de lo.« Ez így van az eredetiben is.

⁶⁾ De Sacy helyes másolatában e mondat értelmessé lesz a következőt jelent: mandato per Signore in Sorcati e del podero della isola de Sorcati (t. i. Krim).

⁷⁾ O.: »Il De Sacy ha cercare«. Ez így van De Sacy eredetijében is.

⁸⁾ O.: »De Sacy agginge cunaché«.

⁹⁾ O.: »per li tempi, De Sacy«, Ez így van az eredetiben is.

¹⁰⁾ O.: manca in esso »voyando Elias Bey« e ci è invece »lo Zicho.« Így az eredetiben is. Zicho a. m. detto a genuai dialectusban *d* helyett gyakran áll *z*.

¹¹⁾ O.: invece di »quando elo vegne« è »vegnaudo«. Ez sem áll az Iharcassius-féle okmányról.

¹²⁾ S. de Sacy az eredetihez helyonkint tökéletesen hű másolatában az értelem következő lesz: »per cercare l'amicizia o l'amore, quella amicizia che avevano li Franchi colli Imperiali per li tempi passati il detto (lo zicho) fa il comandamento dell' Imperatore siccome messo di sua parte e come suo messaggiere stb.

¹³⁾ Messè = Messère, francziául *messire* (monsieur).

¹⁴⁾ Consoro console, console helyett, a genuai dialectus gyakran mond *rt* *l* helyett, l. ö. h. v. *isora* stb.

li ¹⁾ Zeneixi, che stan in la isora ²⁾ de lo Imperao a nome de lo grande Comun (,) Messe Bernabò Rizzo ³⁾ e Messe Teramo Pichenote sindichi e massai de lo commun de ⁴⁾ Caffa per lo comun con lo comandamento de lo grande comun davanti li consejè de Caffa e con vorentai ⁵⁾ de quelli de l'altra parte (t. i. a másik szerződő fél) i pati an fato a nome de lo grande comun e si an zurao ⁶⁾ in questa maniera (,) pati e convençioin an fatto che contra li patti non anderan (?), a nome de lo Imperao a Elias ⁷⁾ segno pati fan e se obbligan e tutti li Franchi che stano in Caffa e in la (?) cittai de lo grande comun che tutti saran fidè e leai ⁸⁾ a lo Imperao (,) a lo so amico amixi ⁹⁾ seran, de lo so inimigo inimixi ¹⁰⁾ seran (,) a le so ¹¹⁾ cittai ni a le sue castelle non li recetteran ¹²⁾ li inimixi de lo Imperao ¹³⁾ e accresceran lo nome de lo Impe-

¹⁾ O.: invece ha il De Sacy »de tutti li Zenoeyai in lo Imperio de Gazaria e di tutti li Zenoeyai ch'abitano in quella«. Ez így van az Iharcassius-féle eredetiben. A genuai dialectus a *ge*, *gi* szótagokat, z. e. *xi* szótagok gyanánt ejti ki.

²⁾ Isora a. m. isola.

³⁾ O.: »De Sacy ha Rizo«. De Sacy jól olvasott, mert mind a két okmányban Rizo áll. Rizo a. m. Rizzo.

⁴⁾ O.: »d in«. De Sacy olvasása helyes, mert mind a két okmányban in áll, ugyanis az Elias-félében *i*, tehát az in megrövidítése. Olivieri olvasása de teljesen alaptalan.

⁵⁾ O.: »De Sacy omise vorentai«. Itt már Olivieri-nak van igaza, mert vorentai megvan mind a két okmányban, sőt az Iharcassius-félében még tisztábban olvasható, mint az Elias-félében. Vorentai a. m. volantà (l. volentioso-ta közönséges volentieroso helyett, itt is *v* helyett áll).

⁶⁾ Zurao giurato helyett. Itt világosan látjuk az *i* hatását a megelőző *g*-re.

⁷⁾ O.: »Invece ha (t. i. De Sacy) a lo segno zicho (detto)«. Így van az Iharcassius-féle okmányban.

⁸⁾ Fideli e leali.

⁹⁾ Amixi amiei helyett; a genuai kiejtésben *ei xi*-nek hangzik s ezen genuai okmányban, mely a helyesírás dolgában épen nem szőszállasogató, a mindennapi élet kiejtése az egyedüli zsinórmérték.

¹⁰⁾ Inimixi nemici helyett.

¹¹⁾ ? suo.

¹²⁾ A m. accettare.

¹³⁾ O.: E aggiunto in esso »ni quelli (?) quelli) che vozeran viso de lo Imperao«. De Sacy a maga szövegét jól olvasta, de Olivieri az Elias-fé-

rao segundo ¹⁾ la lor puoci siccome i ²⁾ favan ³⁾ per li Imperaoi passai. Ancora fan pati che ⁴⁾ lo zittain vegno in Caffa e li Mercanti che van e venen (,) a quelli raxon deian fa e Messe lo Consoro chi è aora e quello chi verrà (,) farà raxon a tutti quelli che son abitaii dentro de le confinie de Caffa in che mainera ⁵⁾ so ⁶⁾ sea.

Ancora pati fan che in Caffa possa sta un ⁷⁾ de lo Imperao segundo la premera usanza (itt azt hiszem pontnak kell lenni) per ⁸⁾ parte de lo Imperao e per sua parte Elias Bey ⁹⁾ siccom segno de Sorcati se obliga a Messe lo Consoro e alli Sindichi e alli Consejê soi a nome de lo grande Comun de Zena e de Caffa (:) quelli disotto casai li quaj eran ¹⁰⁾ di Sodaja quando la Comun preise Sodaja, possa

lét hibásan, mert abban ez áll: ni anchora quel baroni, che vozeran viso da lo Imperao.

¹⁾ O.: »A tutto so paoe«, De Sacy. De Sacy a paoe-t hibásan olvasta.

²⁾ O.: »Invece di il De Sacy ha oli«. Csakugyan megvan a három betű, oli helyett azonban eli olvasandó.

³⁾ O.: »in lo tempi deli« De Sacy. Ez így van jól.

⁴⁾ O.: »che lo zittain vegno in Caffa e li Mercanti che van e veneno« manca nel testo suddetto e vi si trova invece »possan vegni in Caffa«. De Sacynek ebben is igaza van, csakhogy possa áll.

⁵⁾ Mainera a. m. maniera.

⁶⁾ Úgy gondolom, hogy az itt várakozásunknak inkább megfelelő che helyett helyesen irtam so-t.

⁷⁾ O.: »Tal vuoto è supplito nel suddetto testo colla parola e omerho«. A Sacy szövegében eomerha áll, az Elias-féleben eome'cha és Olivieri mégis »vuoto«-ról beszél. Itt esalhatatlan jelöljük annak, hogy Olivieri csupán csak az Elias-féle okmányok a genuai egyetemi könyvtárban lévő másolatját látta, melyben az említett szó helyén híresség van. C o m e r h a (comerho) Ducange szerint »vám és adószedő«.

⁸⁾ Tehát . . . uza uza. Per stb.

⁹⁾ O.: »Invece ha il De Sacy« »lo segno zicho« (tulajdonképen detto). Így van az eredetiben is.

¹⁰⁾ O.: »È aggiunto nel detto testo sotemixi e redentic. — »A solcati helytartó a esászár nevében és a maga saját nevében megigéri és kötelezi magát Genuának kaiffai consulja s ottani tanácsosaival szemben, hogy azon tízennyolcz ház stb.

ajamai segno per forza ¹⁾ li preise (,) quelli dixotto casai sean in pairia de lo Comun e di Messe lo Consoro e sean franchi da lo Imperao ²⁾ la Gotia con li soi casai e con lo so Povo (,) li quali sun Cristiani da lo Cambaro ³⁾ fin in Soldaia sea de lo grande Commun e sean franchi li sovrascritti casai (,) lo Povo con li soi terren, con le sue aigue ⁴⁾. Jahrcasso ⁵⁾ segno a lo grande comun elo hà donao e pato elo ha fatto, e ha zurao che in queste parole elo non contradirà. E ancora se obliga lo ricco ⁶⁾ segno che qui se spacca ⁷⁾ (sic) per Zeneise in li terren de lo Imperao (,) possa semena lo so bestiame le soe massaye possen anda lambar ⁸⁾ de lo Imperao e ⁹⁾ pagà E ancora tutti i mercanti che van e venen sean securi su lo terren de lo Imperao, a quelli non se renoverà usanza nova. Ancora Sciavo ni Sciava se

¹⁾ O.: »Il De Sacy ha poa mamai segno g e l i l e v a p e r f o r z a«. Az Iharcassius-féle okmányban megvannak ezek a szavak, csakhogy mamai helyett ajamai áll.

²⁾ O.: »Someieyoenti, De Sacy«. Igenis így van, csakhogy e szó következőkép van írva: someieyvemente a. m. similitor, similmente.

³⁾ Cambaro a. m. Συμβάλων λιμῆν.

⁴⁾ O.: »Aygao serisseglia«. Igenis y s nom i van az eredetiben (aygoe).

⁵⁾ Olivieri — mint itt láthatjuk — az Elias-okmány közepette vitortájának más irányt adván, az Iharcassius-féle okmány réypartiján köt ki. Itt a latin közpéldabeszéd ellentétje történt meg, mert O. menthetetlenül Scyllába sodratott, pedig Scyllát kerülte (»qui vult evitare Scyllam«).

⁶⁾ Olivieri másolatjában ricco áll zicho (a. m. detto) helyett.

⁷⁾ O.: »Spaika ha lo stetto invece di spacca.« Spacca a helyes, mert spaccarse a genuai dialectusban a. m. magát valaminek mondani, spacha se a. m. magát valaminek mondja.

⁸⁾ O.: »Lambar è omesso dal Sacy«. Olivieri, mint láttuk, ki tudja, mely okból az Elias-okmányt félretette s folytatólag De Sacy okmányát kezdi másolni. Különböztet lambar előtt az eredeti szövegben vonás van.

⁹⁾ Nem e, hanem eli. Azon szó, melyet a genuai egyetemi könyvtárban őrzött Elias-féle másolat nem tüntet elő: deian.

elli fuziran de Sorcati in Caffa e de Caffa in Sorcati, quelli tai se dejan rende otre trentasique aspri de treveura (.) atramente ¹⁾ non se prenda. Ancora se lo Can luco ²⁾ a question o ademande ³⁾ alcuna cosa de lo Zenciso la raxon fassa Nesse lo Consore secundo la soa raxon e la raxon de lo Can luco Jahreasso segno la fassa in Sorcati e lo Cittain ⁴⁾ la fassa in Caffa segundo li patti sovraditi e ⁵⁾ questi pati e convenzion son stai faiti ⁶⁾ in mezzo de Caffa e de la Montagna ⁷⁾ davanti li trei pozi de ver la fossa ⁸⁾ de Caffa. Testimonii Lucian de Litturfi Marco Spivora ⁹⁾ Raffè de Facio, Zoane de ¹⁰⁾ Camogi da mezo chi a Torsiman Zoane Risso Torsiman de Caffa con lo ricco ¹¹⁾ Segno Messo lo Consoro de Caffa fasando questi pati. Testimonii Aeboge ¹²⁾ Bey fio de Alessandro Bey, Colus ¹³⁾ Bey figlio di Caihmaj ¹⁴⁾ Bey,

¹⁾ Az Iharcassius-féle okmány eredetijében *atro mev*. Én hajlandó volnék *atramente* helyett *atro merce*-t olvasni, csak hogy ez esetben *atro* helyén *atra*-t (altra) várnánk, mert a jelenlegi közölsz *mercé* (mercède) nőnemű szó.

²⁾ Can luco a. m. قائلوق tulajdonképen a káni hivatal, átvitt értelemben a. m. maga a kán.

³⁾ Az Iharcassius-féle eredetiben *demanda*. A *question* talán *acquestion*-áret teszen.

⁴⁾ O. »Titanio leite il De Sacy«. Csakugyan Titan-nak van írva úgy az Iharcassius, mint az Elias-féle szövegben. Hogy ezen szónak mi az eredete s tulajdonképeni jelentése, nem tudom.

⁵⁾ Pont után nagy e.

⁶⁾ *Son stai faiti* igen jól jellemzi az analyticus nyelvek telhetetlenségét a segédigék használatában.

⁷⁾ O. »De Sacy aggiunse de Sachim. De Jachin van az Iharcassius-okmányban.

⁸⁾ Nem *fossa*, hanem *face*, talán »verso la faccia di Caffa« (tehát Caffa felé).

⁹⁾ *Spivora* genuaiasan *Spinola* helyett.

¹⁰⁾ *Dá* és nem *de*.

¹¹⁾ Olivieri szokott hibája, ki *zicho* helyett *ricco*-t olvas, valószínűleg az ismeretes *ricco* »gazdag« szóra gondolva.

¹²⁾ Nem *Aeboge*, hanem *Aeboga*.

¹³⁾ Nem *Colus*, hanem *Toholus*.

¹⁴⁾ Nem *Caihmaj*, hanem *Cachimaa*.

Mellane Mocharra ¹⁾ messo de lo Segno, Caschel di Omarcoia ²⁾ messo de lo Imperao, Conae Bey ³⁾ questi testimonii sottoscritti mi Sicassan Scrivan ha scritto in te lo Paraxo ⁴⁾ de lo Segno ricco ⁵⁾ (.) Millesimo deli Saraceni ⁶⁾ settecento ottandoi lo derè ⁷⁾ de lo meise de Sabana ⁸⁾ ela è stata scritta ⁹⁾. Extractum est ut supra de actis pulicis (? publicis) Curiae Caffae videlicet de cartulario Registrationum per me Notarium infrascriptum.

C. » Consul Caffae.

C. » Julianus Panizarius.

Notarius et Curiae Caffae scriba.

Olivieri másolata végéhez e megjegyzését csatolja: N. B. L'ultimo del mese di Saban nell' anno dell' Egira 782 cadde ai 28 Novembre 1380; tal è dunque la data delle convenzioni«. Ezen Iharcassius-féle szöveg latin fordítása 1383-ban, július 28-dikán készült el; az nincs megmondva, hogy a genuai dialectusban írt szöveg a latin fordítás után mely esztendőben kelt, valószínű, hogy vele egy esztendőből való s synchronicus társának tekinthető. A genuai dialectusban írt szöveg latin bevezetésében csak annyi áll »translati de dicta lingua ugarisca in linguam latinam«.

Imo így néz ki az Olivieri által a két genuai másola-

¹⁾ Nem Mellana Mocharra, hanem Molana Mocharra. Ezen török tatár nevek részben igen nehezen megfejthetők.

²⁾ Nem Caschel di Omarcoia, hanem Coscheldi Omarcoia.

³⁾ Nem Conae Bey, hanem Conachbei.

⁴⁾ O. »Parago de Sacy«. Paraxo, Parsgo a. m. Palatium, a jelenlegi közölsz Palaxzo. Palatium név a Mons palatinustól vette, melyen tudvalevőleg díszes paloták emelkedtek. Ezen hegy Palatiumnak neveztetett.

⁵⁾ Ricco Zicho helyett, Olivieri szokott hibája.

⁶⁾ O. »Sarreni ha il de Sacy«. Sarcongnek van írva.

⁷⁾ Derè, derre a genuai dialectusban a hónap utolsóját jelenti.

⁸⁾ Saban hónapja a. m. november, az árámi تشرين ادحى a ké-

sőbbi رمضان

⁹⁾ Még a berekesztés se hiba nélkül való s mint látni fogjuk, eléggé eltér az eredetitől.

tokból összetákolt Iharcassius-féle szöveg, melyet ha az eredeti szöveghez hasonlítunk, bizony igen sok idegenszerűt fogunk benne látni s hajlandók leszünk rá alkalmazni a horatiusi verset „desinit in piscem mulier formosa superne“. Ezen Olivieri-féle közleményt Iharcassiusónak neveztük, nevezhettük volna Elias-Iharcassius-félének is, mert Olivieri, mint már mondtam, e kettőből csinált egyet; neveztem Iharcassius-félének azért, mert csakugyan az Iharcassius-okmánynyal végződik s kíséző jegyzetei folyvást rá vonatkoznak. A mi Olivierit leginkább terheli, az a két szöveg összeforrasztása; úgy látszik, mintha restellette volna a genuai Elias-féle másolattal való vesződést s egyszerre csak fél uton saját szövegét félre dobván, mindazon dolgokról megfélekedve, melyeket jegyzeteiben mondott, maga is De Sacyhoz csatlakozik s az Iharcassius-féle okmányt másolja, s kíséri jegyzetekkel. És Olivieri mégis, mint bíráló lépett fel De Sacyval szemben! De már most idején lesz az Iharcassius és Elias okmányok mindazon részeivel megismerkednünk, melyek az Olivieri által közölt szövegben hibásan vannak lemásolva. A genuai egyetemi könyvtár másolatai, Olivieri ezen egyetemi másolat után készült közleménye s maga De Sacy az Iharcassius-féle eredeti után készült másolata ezek nyomán, ezek segítségével lesznek kijavíthatók.

A genuaiak részéről tett ígéretek közül az egyik hibásan van olvasva úgy de Sacy, mint Olivieri szövegében. Az Elias-okmánynak ezen szövege így hangzik:

»Anchora pati oli fan, che lo Titan vegna in Caffa, e li mercanti, chi van e venen a quel raxun deian fa, e quello chi verra fara raxun, a tuti quel chi sun habitai dentro da le confine de Caffa in che maynera se sea«. Olivieri vegnot olvasott vegna helyett s ezzel értelmetlenné tette az idézett szavak világos értelmét.

Az Iharcassius szöveg így hangzik:

»Anchora fan pati che Titay possa vegni in Caffa, che andando e vegnendo homi de lo Impio a quel possan fa^{*)}»

^{*)} A genuai dialectusban a köz olasz infinitivus ro végzete elkopott, p. o. sta, fa stb.

raxun. Anchora messe lo Consoro, chi e aora, e quel chi verra, a tuti raxun faran a quel chi sun habitay int^o le confine de Caffa, de che maynera eli sian«. Folytatólag az Elias-okmány következőkről értesít: »Anchora pati fan che in Caffa possa sta un come'cha de lo Impao, e prenda lo comeriho de lo Impao, segundo la primera usanssa«. Olivieri szövegében a come'cha szó nem fordul elő s hiányzanak e következő szavak: »e prenda lo comeriho de lo Impao«.

Az Iharcassius-okmány megfelelő helye így hangzik: »Anchora pati fan che in Caffa possa sta lo comerha de lo Impao, e possa prenda lo come'ho de lo Impao segundo la primere usanssa«.

Továbbá ott, hol a tizennyolez házról van szó, Olivieri megint hiányos és hibás szöveget adott közre s szövegében helyenként pontok vannak az eredetiben jól olvasható szavak helyett. Az Elias-okmány ezen helye így hangzik:

»Per parte de lo Impao e per soa parte Elliasbey si come segno di Sorcati se obliga a messe lo consoro e a li sindichi e a li consoie soy, a nome de lo grande comun de Zenoa^{*)}, e de Caffa, quel dixoto casai, li quai eran di Sodaja, possa agamay^{**)} segno per forza li prayse, quel dixoto casai sean in bairia de lo comun e de messe lo consoro e sean franchi da lo Impao i soorascriti casay. Anchora la Gotia, lo povo cun li terre (? terrê) e cun le aygue Elliasbey segno^{***)} a lo grande comun a donao, e pato che a fayto e si a zurao, che clo no fara in queste parole contra eli«. Ez az eredeti Elias szöveg s nem az, melyet a genuai egyetemi könyvtár másolata nyomán Olivieri tett közzé.

Az Iharcassius okmány megfelelő helye így hangzik:

»Per parte de lo Impao, lo segno zicho, e per soa parte e si como segno de Sorcati, se obliga, a messe lo Consoro e

^{*)} Zenoa a. m. Genova.

^{**)} Possa agamay segno tárt kaput hagy különböző gyanításoknak. Én agamay-t személynévnek tartom, legalább a rá következő segno azt mutatja. Possa nézetem szerint postea-ból eredt.

^{***)} Itt is a személynév után áll a czim.

li Sindichi, e a lo conseio, a nome de lo grande comũ de zenoa, e de Caffa, quelì dixoto casay, li quai ora *) soremixi e rendenti a Sodaya quando lo comun preysse Sodaja, poa **) ajamay segno ge li leva per forsa, quelì dixoto casai sean in la voluntay e bayria de lo comun e de lo consoro e sean franchi da lo Impero. Someieyvemente la Gotia cun li soy casay e cun lo so povo li quai sun cristiani da lo Cembaro fin in Sodaya sea de lo grande comun, e sean franchi li Sovrascriti casay, lo povo cun li soy terrẽ coi lo soc aygoe Iharcasso segno a lo grande comun elo a donao e pato elo a fayto e a zuraõ che in queste parole elo no contradira.* Olivieri ép itt ezen helyen mond bucsut az Elias-féle szövegnek s csatlakozik De Sacyhoz az Iharcassius-féle okmány olvasásában. Minket tehát ezentul leginkább az Elias-féle okmány eredetije fog érdekelni, mert ennek további folytatását Olivierinél hiában keresnök. Ez okmány folytatása következő:

„Anchora se obliga Ellias bey, che chi se spacha per zenoeyse chi in lo povo chi gi appartiene, o in lo terren de lo Impao possa semena lo so bestiame e lo so massaie possan anda, o chi pagera lambar de lo Impao, e tuti li mercanti chi van e venen sũ lo terren de lo Impao, sean securi, e a quelì usansse nove no so fara! Anchora schavoni schava, so de Caffa fuzira, e in Sorcati andera, e de Sorcati in Caffa fuzira, se dejan rende, trentacinque aspi de trovoyre se prenda e no pu. Se li homi de lo Impao averan questioni a dirni (?) a fa alcuna cossa cun li franchi messe lo Consoro gi faca raxun in la soa maynora. La raxun de lo Canluchi, Elliasbey la faca in Sorcati, e lo Titan la faca in Caffa segundo li pati chi sun de soora. Questi pati e queste convencioni sun stayti scryti in Caffa dento lo paraxõ de lo comun, li ambaxoy de Elliasbey, Comarichi fijo de Achbas, Coia Jese (?) fijo de Agidanot. Alavadin de lo dio de loro. Coia asai fijo d (o) Comero. Agachmet de la tanno. Bayla oria messi de Ellias,

*) Ora e helyen allora értelmében áll. A közölsz ora néha azt jelenti, mit a francia or.

**) Itt poa áll az Elias-okmány possaja helyett (mindkettő postea-ból lett).

li quai sũ vegnuy cum paysan de (e helyen ki van lyukasztva az okmány) e cum li messi de lo segno e de li mesaygi. Cun messe lo Consoro cun li . . . sindichi e cun la soy conseie, li quai sun mentoay de sovra, de questi pati scrittura ge scripta per mano de Anthogno macorro, chi scriva de lo comun, e de questi pati de sovra mi Ellias sũ stayto gntento (contento) e si li o fermay in Sorcati e si zuro che a questi pati e convencioni e obvero e in gontra e no ge andero, e si sum contento che anthogno macorro scriva de lo comun faça una scrittura goe (civẽ?) su (? sovra) * colta (? codesta) a lo moo lati (latin), e Anchora franceschi de Gibelleti questa scrittura scriva in lettera ugoresca, e lo me segna sũ (? sovra) quela e metero, e anchora una scrittura a lo moo (? modo) di questa cum lo seelo de lo comun noy la avemo |. In queste parole sun testimonii legibo fijo de Iturlumeret boga segno fijo de Jagaltay segno. Camarũhi fijo de Achbas Bey. Karaboga fijo de Achbas bey (.) Pandasseni Iharcasso, torcimcho (a. m. tolmács) Zoane Riço, Millo de li sarrẽ setecento oytanta doy, e vinti VII di de lo meyse de sochada (Dš' 1-Kade, tehát Februarius) | ela e stayta scruta in lo paraxõ de Ellias bey. Ezután jön: Extractum stb.

Consul

Caffe stb.

Igy végződik az Elias-féle okmány, melyben Iharcassius neve csak egyszer jön elő, mint pandasseni. A mint láttuk, Olivieri s De Sacy szövegei, de legkülönösebben az Olivierié igen sok pontban különböznek az eredetiektől. Az én olvasásom sem formál igényt a teljes hibátlansághoz, noha megfeszített figyelemmel igyekeztem az eredetit helyesen olvasni s hiven lemásolni. Olivieritől nem is kívánhatjuk, hogy olvasása az eredeti hű tükre legyen, mert ő csak a genuai egyetemi könyvtár másolatát látta, de jogunk van őt hibáztatni azért, hogy azon másolattal kezében De Sacyval szemben a szigorú bíráló szerepére vállalkozik, jogunk van azon hanyagságát vádolni, melyet a szemé előtt lévő genuai másolat irányában tanusított, mert hanyagságából eredt azon

*) Legalább úgy gondolom, hogy sovra illenék ide legjobban

tévedése, hogy a genuai másolat s De Sacy szövege egyazon. Jogunk van saját szövegétől való eltéréseiért kérdőre vonnunk.

Az általam gondosan megvizsgált eredetiek orthographiája felette igen hullámzó; e hullámzás egy részt onnan van, hogy a nép nyelvén irták az előttünk fekvő két eredeti genuai okmányt, a nép nyelvén mondám s nem egy, nyelvészekről és nyelvtanítóktól szigorúan felügyelt, irodalmi nyelven, melynek még legparányibb részszócskáját is, terjedelmes és merev szabályok őrizik. Magáról e szövegek nyelvé-ről is azt kell mondanom, hogy nem egészen következetes magával, mert egy és ugyanazon grammaticai alak irodalmi és népies alakja néha egymást felváltva fordul elő, p. o. az Elias-féle okmányban a köz olasz scritto helyett 1) seryto, 2) scripta. Különben az is lehet, hogy ezen variánsok egyesgyodül az irás rovására esnek.

Az Iharcassius-féle okmányban következő tatár személynevek fordulnak elő:

Achboga bey,
Toholus,
Cachinas bey,
Molana Mochara,
Coscheldi,
Omarooia,
Conachbei,
Iharcasso.

Hivatalnevek és czimek következők:

Kan,
Kanluk,
Titan (?),
Bei,
Torsiman (ترجمه ايدن).

Az Elias-féle okmányban foglalt török-tatár személynevek következők:

Comarichi Achbas fia,
Coia Jese Agidauot fia,
Alavadin (úgy látszik pap volt),
Coia Asai Comero fia,

Agachmet de la tanno,
Legibo (? Regibo) Iturlumeret fia,
Boga (segno) Jagaltai fia,
Camariih Achbas bey fia,
Karaboga Achbas bey fia,
Pandasseni Iharcasso.
Hivatalnevek és czimek:
Kan,
Kanluk, Canluchinak irva,
Titan,
Bei bey-nek irva,
Torgiman torcimanocho-nak irva.

Ezen személynevek közül több, valamint a Titan hivatalczim is homályosak, legalább nekem homályos eredetieknek látszanak. Reményilem, hogy jeles tudósuinknak Vambérynek könnyen sikerülni fog ezen idegen orthographiától részben eltorzított, részben hiányosan átírt személyneveket eredeti alakjukra visszavezetni s használatukat s appellativ jelentésöket megfejteni s megmagyarázni.

Ezek után térjünk át az 1387-ben kelt szerződési okmány szövegére. E szöveget Olivieri is közölte a genuai egyetemi könyvtár másolata után. Eredetiét láttam s elolvastam ugyan, de nem volt elegendő időm egész terjedelmében lemásolhatni, ezért kénytelen vagyok az egyetemi másolatra s Olivieri ezután készült szövegére szorítkozni. Megjegyzem, hogy itt Olivieri biztosabb vezető, mint a genuai egyetemi könyvtár Elias-féle másolatánál volt.

Ezen latin nyelven irt szerződés így kezdődik: »In nomine Domini Amen. M-ci et potentes viri Domini Oglan Souihii bey Cottologha bey Dominus Solcatensis et Brachy Pecti Imperii et Boia bey daroga nuncii, ambascatores et negotiorum gestores in partibus Gazariae pro inclito et excelso Domino Domino Toctamis Imperatore dignissimo Tartarorum nomine vice ipsius Domini Imperatoris, a quo habent speciale mandatum ad infra-scripta ut apparet per litteras ipsius D. Imperatoris scriptas in littera ugaricha (tehát uigur betűkkel) signatas Camoga ipsius Domini Imperatoris (az egyetemi könyvtár másolatában így van, az állami levéltárban lévő eredetiben

Camoga helyett Tomaga áll »pecsét«) et lectas et vulgarizatas de lingua ugaricha (azon török nyelv, melyet deſti Kipčakban beszéltek) in latinam per Franciscum de Gibel-
leto burgensi Caffae (Caffae) interprete ad mei notarii infra-
scripti plenam intelligentiam ex una parte, et nobiles et pru-
dentes viri Gentilis de Grimaldi (a hires genuai Grimaldi-
családból) et Janonus de Bosco ambasatores (ambascatores,
ambasciatore?) Excelsi Communis Januae (Genua nove lati-
nosan) habentes ad infrascripta plenum et sufficiens manda-
tum vigore et ex forma publici instrumenti sindicatus scripti
et subscripti manu Petri de Bargalio notarii (a genuai res-
publicában igen fontos hivatal) et Communis Januae Canze-
larii hoc anno die 29 Marcii, fiatque etiam de voluntate et
consensu egregii et potentis viri Domini Joannis de Innocen-
tibus legum Doctoris honorabilis consulis Caffae et Januen-
sium in toto Imperio Gazarie (Gazariae) et Dominorum Ni-
colai cyado et Alaoni de Vivaldis Massariorum, Sindicorum
et Procuratorum communis Januae in partibus Gazariae,
nec non et consiliariorum dicti Domini consulis et dictae
Civitatis Caffae. De qua voluntate et consensu apparet pu-
blica scriptura scripta manu Ambrosii de Flacone (Flacono)
notarii hoc anno die 10 Julii ex altera parte habentes dictis
nominibus notitiam, et certam scientiam de quibusdam In-
strumentis pacis, praeceptis, et conventionibus factis et fir-
matis inter Dominum Dominum Imperatorem ex una parte
et (. . .)* commune Januae ex altera scriptis in littera
ugaricha cum Camoga ipsius (az eredetiben Tamoga áll
Camoga helyett) Domini Imperatoris millesimo ccc^o (a
genuai egyetemi könyvtár másolatában itt egy üresség van)
nec non de quibusdam aliis conventionibus, et pactis factis
inter praefatum M-cum D. Cottoloboga nomine dicti Do-
mini Imperatoris ex una parte et D. Bartolomeum de Jacob
juris peritum tunc consulem Caffae ex altera parte scriptis
in littera ugarica mccc — cum Camoga (az eredetiben Ta-
moga) D^o Domini Cottoloboga. D^o (bizonyára (di-
cta e) partes dictis nominibus confessi fuerunt, et ad invicem

*)? Excelsum.

et vicissim, et una pars alteri et altera alteri pervenisse ad bo-
nam, et veram pacem Deo propitio perpetuo duraturam, ac etiam
omni modo via jure, et forma, quibus melius potuerunt, et pos-
sunt ratificaverunt approbaverunt, et confirmaverunt omnia,
et singula Instrumenta pacis praecepta, et conventiones, et
pacta, de quibus in supradictis scripturis plena fit mentio.
Itt, mint látjuk, ezen okmány a régibb szerződésekre, neve-
zetesen az Iharcassius- és Elias-félére hivatkozik s
azok jogérvényét a jövőre is biztosítja. Én az Iharcas-
sius-féle okmányt valóságos szerződésnek és nem szerződés¹⁾
vázlatnak tartom s e tekintetben a jeles Desimoni nézetét
nem oszthatom. Az 1387-ben kelt latin szerződés e szavai:
»de quibusdam Instrumentis pacis, praeceptis et conventio-
nibus« legalább is két szerződés létezésére hagynak követ-
keztetnünk. De különben is azon körülmény, hogy az Iharcas-
sius-féle okmány mindkét részről tanuk aláírásával
van kiállítva, bizonyossá tesz arról, hogy valódi szerződés
volt. A latin szerződés így végződik:

Quae omnia, et singula supradicta attendere, complere,
et inviolabiliter observare promisserunt dictae partes dictis
nominibus, sub hipoteca, et obligatione omnium bonorum
suorum dictis nominibus habitorum, et habendorum excepta
illa bona quae prohibentur obligari secundum ordinamenta
et statuta communis Januae. Et de praedictis rogaverunt
dictae partes dictis nominibus per me notarium infrascriptum
confici debere publicum instrumentum. Actum in quodam
magnò plano juxta civitatem Solcatensem subtus quodam Pa-
viliono¹⁾ dicti Domini Oglan anno Dominicae nativitatis
millesimo tercentesimo octuagesimo septimo indictione nova
secundum cursum Januae die duodecimo Augusti hora ve-
esperarum praesentibus testibus Chomarici f Acbas²⁾ Otarichi
Bey et Aibolat³⁾ Bey tartaris — — — — de Persio⁴⁾ Bur-
gensi Caffae interprete autem Caffae et praesentis instru-

1) Tehát sátor (بورد) vagy kioszkban.

2) Ezen név előfordul Elias-okmányban is.

3) Aibolat bizonyára üszefügg Aitoldi, Aidolei-féle
nevekkél.

4) Úgy emlékezem, hogy az eredetiben Persio áll.

menti de lingua tartarica in latinam (itt valószínűleg hiányozni fog egy szó), Gasparino de Arte Burgensi Caffae, Faceto de Padoa, Teophilato graeco habitatore in burgis Caffae et Otamas Cancelarius D' Domini Cotelboga Quilicus de Tadeis notarius praedictis omnibus, et singulis interfui.

Az ezen okmányban előforduló török nevek:

Oglan Sounihi bey,
Cottologha bey,
Brachy Pecti,
Boia bey (daroga *),
Toctamis,
Cottolboga,
Chomarici **) Acbas fia,
Otarichi bey,
Aibolat bey,
Otamas.

Ezek azon Genua s a tatár kán közt létre jött szerződéssek, melyeknek ugor eredetijét a századok viszontagságai megsemmisítették. Jeles tudósunk Vámbéry azon reménye, hogy a genuai állami levéltárban uigur kéziratok volnának, fájdalom! meghiúsult, de a tudományok terén a minden csalódásokból kiábrándító valóság még akkor is becses, ha igen kecsesítő és sokat ígérő reményektől foszt meg.

*) Daroga vajon nem Dragoman (d ro g m a n) fő tolmács-e?

**) Chomarici nézetem szerint helyesebben van írva, mint az Elia s-okmányban előforduló Chamarihi.

VAN-E ELFOGADHATÓ ALAPJA

AZ IK-ES IGÉK

KÜLÖN RAGOZÁSÁNAK,

RIEDL SZENDE

LEV. TAGTÓL.

BUDAPEST.

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDÉS.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR).

1873.